

Mirmohammadi, N., Ahari, Z., & Razavi, N. (2025). The analysis of the concept of “ābādānī” in the context of Ancient Iran within the conceptual framework of “eco-oriented wisdom”. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 17(4), 61-92. doi: 10.22035/isih.2026.5530.5150

<https://doi.org/10.22035/isih.2026.5530.5150> URL: https://www.isih.ir/article_533.html

2008-4641 / © The Authors. This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>).

Research Paper

The analysis of the concept of “ābādānī” in the context of Ancient Iran within the conceptual framework of “eco-oriented wisdom”

Nina Sadat Mirmohammadi¹, Zahra Ahari², Niloofar Razavi^{3*}

Received: May. 26, 2025; Accepted: Sep. 12, 2025

ABSTRACT

The study of historical wisdom concerning the relationship between humans and the ecosystem is of fundamental importance for understanding sustainable modes of human settlement within the natural environment in the past. The present research introduces the features of this wisdom and explores how it can be studied within the conceptual framework of “Eco-oriented Wisdom,” drawing upon insights from the two research domains of “Traditional Ecological Knowledge (TEK)” and “Ecological wisdom (EW).” It then turns to the concept of ābādānī (prosperity), a recurrent notion in ancient Iranian and the early Islamic texts, in order to explicate the human–environment relationship. This article seeks to demonstrate that ābādānī, within the ecological civilization of ancient Iran, constitutes a dimension of the eco-oriented wisdom framework and can be analyzed accordingly. The research method adopts an interdisciplinary approach and employs content analysis of textual sources. The findings reveal that ābādānī can be interpreted through the four features of eco-oriented wisdom—holism, careful observation, action-orientation, and value-orientation—and can be examined on three levels: worldview, interaction, and environmental knowledge, within the context of ancient Iran. Positioned at the intersection of landscape architecture, history, and ecology, this study contributes to the conceptual framing of the components of ecological civilization in ancient Iran.

Keywords: prosperity/ābādānī, ancient Iran, eco-oriented wisdom, ecosystem, landscape

1. PhD in Landscape Architecture, Department of Landscape Architecture and Reconstruction, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ n_mirmohammadi@sbu.ac.ir

2. Associate Professor, Centre for Documentation, Architectural Studies and Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ z_ahari@sbu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Landscape Architecture and Reconstruction, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ n-razavi@sbu.ac.ir

* Corresponding Author

INTRODUCTION

Many examples of human settlement in ecosystems throughout history testify to humankind's awareness and assessment of the natural environment and the application of an embedded form of wisdom within it. In recent decades, the two concepts of *Traditional Ecological Knowledge* and *Ecological Wisdom* have been introduced as efforts to recognize indigenous and historical forms of wise interaction with ecosystems (Berkes, 2008; Yang & Young, 2019). The present study employs the conceptual framework of *Eco-oriented Wisdom*, derived from an analysis of the fundamental principles of these two concepts, to explain the characteristics of this wisdom and the ways it may be studied.

Understanding such wisdom in the context of ancient Iran is particularly significant, given the multiplicity and diversity of historical landscapes characterized by continuity of habitation and minimal ecological degradation. According to previous researches, the practice undertaken by humans in ancient Iran for settlement and the continuation of life in ecosystem was *ābādānī* (to cultivate, to prosper), and it reflects the complex relationship between humans and nature within the value system of ancient Iran (Canepa, 2013; Choksy, 1988; Payne, 2013; Ashraf, 1975; Piran, 2005; Shaghghi, 2011; Qayoumi-Bidhendi; Danayi-Far, 2016).

PURPOSE

This study argues that the concept of *ābādānī*, which articulates the Iranian approach to nature in relation to settlement and livelihood based on worldview and values, constitutes a dimension of this historical wisdom and can be analyzed within the conceptual framework of *Eco-oriented Wisdom*.

METHODOLOGY

The research strategy, in both the domains of eco-oriented wisdom and *ābādānī*, is based on content analysis of texts. In the eco-oriented wisdom section, by searching the two keywords "*Ecological Wisdom*" and "*Traditional Ecological Knowledge*" in reputable databases, related studies were collected, screened, and analyzed through open and axial coding. In the *ābādānī* section, the method of content analysis of texts was also employed. For this purpose, primary sources were reviewed in Zotero software, and the content was extracted in the form of open and axial codes (components).

FINDINGS

The Conceptual Framework of Eco-oriented Wisdom

Eco-oriented wisdom is defined through four core characteristics. The first is holism, whereby the ecosystem, including humans, is regarded as a complex and interconnected system. Indigenous peoples, both experientially and intuitively, have

engaged with this complexity through constant observation, monitoring, and the construction of mental models (Yang et al., 2019, p. 38; Berkes, 2008, p. 201; Berkes & Berkes, 2009, p. 7). The second is careful observation, in which cultural value systems enhance the accuracy and sensitivity of environmental perception. Furthermore, the relative limitations of historical technologies fostered a more direct relationship with the environment (Saxena & Rao, 2023, p. 17). The third is practice orientation. Unlike modern knowledge, which is less grounded in lived experience and trial-and-error, wisdom integrates theory and practice, with its practical dimension considered fundamental. The fourth is value orientation, as wise engagement with the ecosystem is guided by each culture's system of values (Dasta, Shokri, Pakdaman, & Fath-Abadi, 2020, p. 86). These values encompass multiple dimensions, including the human being as part of the biosphere community, the sanctity of the biosphere, and recognition of its complexity and power.

The study of ecological wisdom occurs on three levels: worldview, knowledge, and Practice. At one end, it involves analyzing the macro-level worldview and the micro-level of knowledge; at the other, through reverse engineering, it examines the product of decision-making and practice—that is, the landscape. Worldview exerts overarching influence on both knowledge and landscape, while the process among these three levels is interactive and reciprocal.

The Concept of *Ābādānī* in Ancient Iran

In Avestan, Pahlavi, and early Islamic texts, *ābādānī* appears both as a religious and ethical duty and as a practical manifestation of human–environment relations. This relationship is explained through six components. First is the rights of ecosystem elements, whereby nature is recognized as a collection of beings endowed with intrinsic rights to life, similar to humans (Vakili, 2007). Second is mutual benefit, where human needs are met by “uncovering and utilizing” the potentials of natural elements, which themselves seek to fulfill this role. Third is holistic structure of ecosystem, in which all entities—human and non-human—are regarded as interconnected organs of a single living whole. A prominent expression of this holistic view is the concept of *asha* (Boyce, 2002, p. 30). Besides this holistic view is reflected in metaphors likening the cosmos to the human body (Farnbagh Dadagi, 1990, p. 124). Fourth is dynamic balance, referring to the essential condition for *ābādānī*: the capacity to intervene in the ecosystem with the awareness that, although its individual elements are constantly changing, the system as a whole remains in balance and stability. Fifth is polymath of human agency which requires the presence of a human agent who is broadly knowledgeable and skilled across multiple domains, and who possesses integrative wisdom linking theory and practice. Sixth is justice of human agency, inseparably tied to *ābādānī*. Justice is realized through the decree and grace of Ahura Mazda, mediated by the king, ruler, or city founder, and thus prosperity is achieved by the “Good Power.” The term *dād* derives from the Avestan

Abstract

root *da-* meaning “law” (Shaghghi, 2011, p. 42). The existence of such law is evident in the class structure, social hierarchy, and systems of professions and duties that organized society.

CONCLUSION

The examination of the components of *ābādānī* in ancient Iran within the framework of *Eco-oriented Wisdom* demonstrated that *ābādānī* can be interpreted as an expression of this wisdom, with its four fundamental features—holism, careful observation, practice orientation, and value orientation—clearly present at the core of prosperity. In this sense, *ābādānī* emphasizes the interconnectedness of human and non-human beings within a living whole, the sanctity and rights of natural elements, the necessity of precise observation and understanding of ecosystem, and action in harmony with values and cosmic order. Thus, *ābādānī* emerges as a sacred and wise practice that, at both individual and social levels, becomes an instrument for sustaining order and fostering ecological flourishing.

Ābādānī can also be studied within the framework of eco-oriented wisdom, encompassing the levels of worldview, knowledge, and landscape. At the level of worldview, particularly in the Zoroastrian tradition, detailed principles articulate the various aspects of human–environment relations. Here, the human being is perceived as part of the system rather than as an external observer, and is called to acceptance and adaptability in the face of constant ecological change. Moreover, this level embodies a belief in the transformative impact of *ābādānī* on the cosmic scale of *asha* and the destiny of creation within the realm of good.

The components of *ābādānī* also implicitly underscore the necessity of environmental knowledge, which forms the basis of human intervention in the ecosystem. This knowledge extends beyond the recognition of natural elements to the activation of their potentials.

Finally, in the sense of guardianship, *ābādānī* is directed toward forms of intervention in the ecosystem that yield the product of landscape. References in historical texts to diverse manifestations of *ābādānī*—from tree planting and water channeling to the founding of cities and construction of extensive infrastructures for water and roads—confirm this orientation. At the practical level, attention to its multi-scalar nature, ranging from agriculture to governance and territorial management, is essential.

NOVELTY

The novelty of this research lies in applying the conceptual framework of Eco-oriented Wisdom to analyze the concept of *ābādānī* and to reveal the linkage between its components and the fundamental features of this wisdom. By integrating history, ecology, and landscape architecture, this approach provides a foundation for

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 17
Issue 4
Autumn 2025

expanding interdisciplinary studies on human–ecosystem interaction. The originality and value of the study rest in highlighting the value-oriented and holistic perspective of ancient Iran toward the ecosystem, which can serve as a basis for rethinking contemporary policies and strategies.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the authors.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Amoozgar, Zh. (1995). *Tārix-e asātīrī-ye Irān* [Mythical history of Iran]. Tehran, Iran: SAMT.
- Amoozgar, Zh., & Tafazzoli, A. (1999). *Ostūre-ye zendegī-ye Zartošt* [Zoroaster's mythological life]. Tehran, Iran: Našr-e Cheshmeh.
- Anonymous (2010). *Tārix-e Sīstān* [The History of Sistan] (M. Bahar, Ed.). Tehran, Iran: Asātīr.
- Anonymous (2019). *Mīnye xerad* [The Spirit of Wisdom] (A. Tafazzoli, Trans.). Tehran, Iran: Tūs.
- Ashraf, A. (1975). Vižegīhā-ye tārikhī-ye shahrneshinī dar Irān – dore-ye eslāmī [Historical characteristics of urbanism in Iran – Islamic period]. *Nāmeḥ-ye 'Olūm-e Ejtemā'ī*, 4(1), 7–49. doi: 10.22059/JSR.1974.93732
- Bahar, M. (2002). *Pažūheši dar asātīr-e Irān* [Studies in Iranian myths] (K. Mazdapour, Ed.). Tehran, Iran: Agāh.
- Barrera-Bassols, N., & Toledo, V. M. (2005). Ethnoecology of the Yucatec Maya: symbolism, knowledge and management of natural resources. *Journal of Latin American Geography*, 4(1), 9–41. doi: 10.1353/lag.2005.0021
- Berkes, F. (2008). *Sacred ecology*. New York: Routledge. doi:10.4324/9780203928950
- Berkes, F., & Berkes, M. K. (2009). Ecological complexity, fuzzy logic, and holism in indigenous knowledge. *Futures*, 41(1), 6–12. doi:10.1016/j.futures.2008.07.003
- Boyce, M. (1975). *A History of Zoroastrianism, The Early Period*. Leiden: Brill. doi:10.1163/9789004294004
- Boyce, M. (2002). *Zardoštīān: bāvarhā va ādāb-e dīnī-ye ānhā* [Zoroastrians: Their religious beliefs and practices] (A. Bahrami, Trans.). Tehran, Iran: Qoqnoos. (Original work published 1979)
- Canepa, M. P. (2010). Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity. *American Journal of Archaeology*, 114(4), 563–596. doi: 10.3764/aja.114.4.563
- Canepa, M. P. (2013). Building a new vision of the past in the Sasanian Empire: the sanctuaries of Kayānsih and the great fires of Iran. *Journal of Persianate Studies*, 6(1–2), 64–90. doi: 10.1163/18747167-12341249
- Canepa, M. P. (2018). *The Iranian expanse: transforming royal identity through architecture, landscape, and the built environment, 550 BCE–642 CE* (First edition). California: University of California Press. doi: 10.1525/california/9780520290037.001.0001
- Choksy, J. K. (1988). Sacral kingship in Sasanian Iran. *Bulletin of the Asia Institute*, 2, 35–52.
- Christensen, A. (2014). *Irān dar zamān-e Sāsānīān* [L'Iran sous les Sassanides] (R. Yasemi, Trans.). Tehran, Iran: Sedā-ye Mo'āser. (Original work published 1936)
- Danaeifar, M. (2013). *Jostojū-ye maqūlehā-ye me'mārī barhe-ye gozār (az dore-ye Sāsānīān be*

dowrān-e eslāmī) bā takye bar maqūle-ye ābādānī. Master's thesis. Centre for Documentation, Architectural Studies and Restoration. Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University.

- Daryae, T. (2013). *Sasanian Persia: the rise and fall of an empire* (Reprint edition). London: I.B Tauris. doi: 10.5040/9780755694174
- Dasta, M., Shokri, O., Pakdaman, Sh., & Fathabadi, J. (2020). Mafhūm-e kherad dar jām'e-ye Irān [The concept of wisdom in Iranian society]. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 13(3), 33–63. doi: 10.22035/jicr.2020.2477.2916
- Dhabhar, B. N. (1927). *Zand-i Khurtak Avistak*. Bombay: Trustees of the Parsee Panchyet Funds and Properties.
- Doostkhah, J. (1992). *Avesta: kohantarin sorudhā va matnhā-ye Irānī* [Avesta: the ancient Iranian hymns & texts] (Vol. 1). Tehran, Iran: Mowarid.
- Farnbagh Dadagi. (1990). *Bundahišn* [Primal Creation] (M. Bahar, Ed.). Tehran, Iran: Tūs.
- Farrukhzadan, A., & Mehrspandan, A. (2002). *Dēnkard, ketāb-e sevom (darsnāmeḥ-ye dīn-e mazdā'ī)* [Dinkard. Book 3] (F. Fazilat, Trans.). Tehran, Iran: Farhang-e Dehkhodā.
- Ferdowsi, A. (2020b). *Shāhnāmeḥ* (Vol. 2, Part 1; J. Khaleqi Motlaq, Ed.). Tehran, Iran: Sokhan.
- Ferdowsi, A. (2020a). *Shāhnāmeḥ* (Vol. 1, Part 1; J. Khaleqi Motlaq, Ed.). Tehran, Iran: Soxan.
- Ferdowsi, A. (2020c). *Shāhnāmeḥ* (Vol. 2, Part 2; J. Khaleqi Motlaq, Ed.). Tehran, Iran: Sokhan.
- Gnoli, G. (1989). *The idea of Iran: an essay on its origin*. Rome: Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- Gordon (Iñupiaq), H. S. J., Ross, J. A., Bauer-Armstrong, C., Moreno, M., Byington (Choctaw), R., & Bowman (Lunaape/Mohican), N. (2023). Integrating Indigenous traditional ecological knowledge of land into land management through Indigenous-academic partnerships. *Land Use Policy*, 125, 106469. doi: 10.1016/j.landusepol.2022.106469
- Huff, D. (1996). *Shahrhā-ye Sāsānī dar nazar-e ejmālī be shahrneshinī va shahrsāzī dar Irān* [Sasanian cities in an overview of urbanism and urban planning in Iran]. Tehran, Iran: Iran Air (HOMA).
- Ibnu'l - Balkhi. (2003). *Fārsnāmeḥ* [The farsnama of Ibnu'l - Balkhi] (Edited by G. Le Strange & R. A. Nicholson). Tehran, Iran: Donyā-ye Ketāb.
- Joneydi, F. (2010). *Hoqūq-e jahān dar Irān-e bāstān* [World rights in ancient Iran]. Tehran, Iran: Nashr-e Balkh.
- Kushnir, I. (2022). Unpacking key terms: sustainable development, indigenous knowledges, methodology. In *Indigenous methodologies, research and practices for sustainable development* (pp. 3–21). Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-12326-9_1

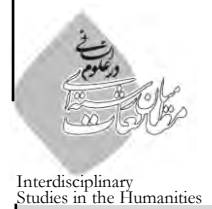
Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Lashgari Tafreshi, E., & Valigholizadeh, A. (2017). Jostārī dar shenākht-e ab'ād-e būm-shenākhtī-ye āmozehā-ye mazhabī-ye zuhur-yāfteh dar falāt-e Irān [Studies in Recognition of the Ecological Aspect of Iranian Religious Beliefs]. *Interdisciplinary Journal of Humanities Studies*, 10(1), 81–102. doi: 10.22631/isih.2018.2812.3170
- Leopold, A. (1949). *A sand county almanac* (Reprint edition). New York: Oxford University Press.
- Lewis, H. T. (1993). Traditional ecological knowledge: some definitions. In *Traditional Ecological Knowledge: Wisdom for Sustainable Development*. Canberra: Centre for Resource and Environmental Studies, Australian National University.
- Manningtyas, R. D. T., & Furuya, K. (2020). Trends and hot topics in green open space and ecological wisdom research. *Communications in Science and Technology*, 5(2), 98–106. doi: 10.21924/cst.5.2.2020.203
- Maroufi, H. (2020). Urban planning in ancient cities of Iran: understanding the meaning of urban form in the Sasanian city of Ardašīr-Xwarrah. *Planning Perspectives*, 35(6), 1055–1080. doi: 1080/02665433.2019.1684353
- Mbah, M. F., Filho, W. L., & Ajaps, S. (2022). *Indigenous methodologies, research and practices for sustainable development*. Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-12326-9
- McGregor, J. (2018). Toward a philosophical understanding of TEK and ecofeminism. In *Traditional ecological knowledge: learning from indigenous practices for environmental sustainability* (pp. 109–129). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781108552998.008
- Mohammadi Malayeri, M. (2000). *Tārīkh va farhang-e Irān dar dōwrān-e enteḡāl az 'asr-e Sāsānī be 'asr-e eślāmī* [The history and culture of Iran in the transition from the Sasanian to the Islamic era] (Vol. 2). Tehran, Iran: Tūs.
- Mole, M. (1984). *Irān-e bāstān* [L'Iran ancien] (Zh. Amoozgar, Trans.). Tehran, Iran: Tūs. (Original work published 1965)
- Naess, A. (1973). The shallow and the deep, long-range ecology movement: a summary. *Inquiry*, 16(1–4), 95–100. doi: 10.1080/00201747308601682
- Naess, A. (1990). *Ecology, community and lifestyle: outline of an ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511525599
- Orlove, B. S., & Brush, S. B. (1996). Anthropology and the Conservation of Biodiversity. *Annual Review of Anthropology*, 25(1), 329–352. doi: 10.1146/annurev.anthro.25.1.329
- Orojnia, P., & Hooshangi, L. (2016). Motun-e dīnī-ye Zardoštī va mohī-e zīst: naqsh-e ensān dar ābādānī-ye zamin va tabī'at [Zoroastrian Scriptures and the Environment: the Man's Role in Prosperity of Earth and Nature]. *Pazhuheshnāmeḡ-ye Adyān*, 20(10), 111–131. doi: 10.1001.1.20080476.1396.10.20.4.1

- Panda, G. K., Chatterjee, U., Bandyopadhyay, N., Setiawati, M. D., & Banerjee, D. (Eds.). (2023). *Indigenous knowledge and disaster risk reduction: insight towards perception, response, adaptation and sustainability*. Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-26143-5
- Parsig Database. (1397). *Parsig Database*. Retrieved August 22, 2025, from <https://www.parsigdatabase.com>
- Payne, R. (2013). Cosmology and the expansion of the Iranian Empire, 502–628 CE. *Past & Present*, 220(1), 3–33. doi: 10.1093/pastj/gtt008
- Pierotti, R., & Wildcat, D. (2000). Traditional ecological knowledge: the third alternative (commentary). *Ecological Applications*, 10(5), 1333–1340. doi: 10.2307/2641289
- Pigulevskajia, N. (2008). *Shahrhā-ye Irān dar rūzgār-e Pārtiān va Sāsāniān* [Cities of Iran during the Parthian and Sasanian periods] (E. Reza, Trans.). Tehran, Iran: Enteshārāt-e ‘Elmi va Farhangi.
- Piran, P. (2005). Nazariye-ye ābādī jānshin nazariye-ye shahr [The theory of ābādī as an alternative to the theory of city]. *Andishe-ye Irānshahr*, 6, 57–92.
- Pourdavoud, E. (2015). *Gāthāhā: sorudehā-ye Zartošt* [The Gathas: Hymns of Zarathustra] (Vol. 1; F. Moradi, Ed.). Tehran, Iran: Negāh.
- Pourdavoud, E., & Darmesteter, J. (2015). *Visperad, Khordeh Avesta, Vendidad (Nāmeḥ-ye Zartošt)* [Visperad, Khordeh Avesta, Vendidad: The letter of Zarathustra] (Vol. 4; F. Moradi, Ed.). Tehran, Iran: Negāh.
- Qayyoomi Bidhendī, M. (2012). *Daramadī ketāb-shenākhtī bar motun-e fārsī az manzar-e tāriḥ-e me’ mārī* [Persian literature as source of architectural history...] (Vol. 1). Tehran, Iran: Shahid Beheshti University Press.
- Qayyoomi Bidhendī, M., & Danaeifar, M. (2016). Mafhūm-e me’ mārī dar barhe-ye gozār az dore-ye Sāsāniān be dowrān-e eslāmī: Daramadī bar tāriḥ-e mafhūmī-ye me’ mārī-ye Irān [The concept of architecture in the transitional era from the late Sassanid to the early Islamic Period, An introduction to the conceptual history of Iranian architecture]. *Studies in Iranian Architecture*, 10(5), 49–72.
- Rezaee, R. (2008). *Ā’in-e zīst dar Irān-e bāstān: pazūheshi darbāre-ye tabī’at va mohīt-e zīst (zīstbūm)* [The life ritual in ancient Iran: A study on nature and environment]. Tehran, Iran: Jāvāne-ye Tūs.
- Saxena, K. G., & Rao, K. S. (2023). Traditional knowledge systems and sustainable development. In *Traditional ecological knowledge of resource management in Asia* (pp. 15–27). Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-16840-6_2
- Shaqāqi, P. (2011). *Daramadī bar nazariye-ye ābādī; amniyat va sokūnatgāhā-ye ensānī dar Irān* [An introduction to the theory of ābādī: Security and human settlements in Iran]. Tehran, Iran: Pazhvāk.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Simpson, S. J. (2022). *Sasanian archaeology: settlements, environment and material culture*. Oxfordshire: Archaeopress. doi: 10.2307/j.ctv35n8b30
- Stevenson, M. G. (1996). Indigenous Knowledge in Environmental Assessment. *Arctic*, 49(3), 278–291. doi: 10.14430/arctic1203
- Tabari-Amoli, M.B. Jarir. (1995). *Tārīkh-nāmeḥ-ye Ṭabarī, gardānīdeh mansub be Bal'amī* [Tabari's history of prophets and kings] (Vol. 2 of 5; M. Rowshan, Ed.). Tehran, Iran: Soroush.
- Trosper, R. L. (1995). Traditional American Indian economic policy. *American Indian Culture and Research Journal*, 19(1), 65–95. doi:10.17953/aicr.19.1.111w15g072k576k4
- Vakili, Sh. (2007). Akhlāqī būdan-e jahān-e jāndār va ostūre-ye mādar tabī'at [The moral dimension of the animate world and the myth of Mother Nature]. Tehran, Iran: Sūshīāns.
- Xiang, W.-N. (2019). Ecophronesis: The Ecological Practical Wisdom for and from Ecological Practice. In *Ecological Wisdom: Theory and Practice* (pp. 13–32). Singapore 189721: Springer Singapore. doi: 10.1007/978-981-13-0571-9.
- Yang, B., & Young, R. F. (Eds.). (2019). *Ecological wisdom: theory and practice*. Singapore 189721: Springer Singapore. doi: 10.1007/978-981-13-0571-9
- Yang, B., Li, S., Xiang, W.-N., Bishop, I., Liao, K.-H., & Liu, J. (2019). Where does ecological wisdom come from? Historical and contemporary perspectives. In *Ecological wisdom: theory and practice* (pp. 33–56). Singapore 189721: Springer Singapore. doi: 10.1007/978-981-13-0571-9
- Yarshater, E. (Ed.). (2000). *The Cambridge history of Iran*. Vol. 3(2): the Seleucid, Parthian and Sasanian periods: Vol. 3(2). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/s0026318400013900.
- Zaehner, R. C. (2003). *The dawn and twilight of Zoroastrianism*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Zolfagharian, F. (2021). Padidār-e zīst-mohīti dar andishe-ye siyāsi-ye Irān-e bāstān [Environmental phenomenon in the political thought of ancient Iranian]. *Interdisciplinary Journal of Humanities Studies*, 13(3), 131–156. doi: 10.22035/isih.2021.372

مقاله پژوهشی

بررسی مفهوم «آبادانی» در سیاق ایران باستان در چارچوب مفهومی «خرد بوم‌گرا»

نینا السادات میرمحمدی^۱، زهرا اهری^۲، نیلوفر رضوی^{۳*}

دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱

چکیده

مطالعه خرد تاریخی معطوف به رابطه انسان و زیست‌بوم، اهمیتی بنیادین در فهم شیوه‌های پایدار استقرار انسان در بستر طبیعی در گذشته دارد. پژوهش حاضر، به معرفی ویژگی‌های این خرد و چگونگی مطالعه آن در چارچوب مفهومی «خرد بوم‌گرا» با اتکا به مفاهیم دو حوزه پژوهشی «دانش بوم‌شناسانه سنتی» و «خرد بوم‌شناسانه» پرداخته، و در ادامه به سراغ تبیین نسبت انسان و زیست‌بوم در «آبادانی»، مفهوم پرتکرار در متون ایران باستان و سده‌های نخست اسلامی رفته است. این مقاله بر آن است که نشان دهد، آبادانی، در تمدن اکولوژیک ایران باستان، وجهی از چارچوب خرد بوم‌گرا و توسط آن قابل بررسی و تحلیل است. راهبرد پژوهش، تحلیل محتوایی متون است. نتایج نشان داد، آبادانی در چهار ویژگی کل‌نگری، مشاهده‌گری دقیق، عمل‌محوری و ارزش‌محوری در چارچوب خرد بوم‌گرا قابل تحلیل و تبیین است و آن را در سه سطح جهان‌بینی، تعامل و دانش در سیاق ایران باستان می‌توان مورد بررسی قرار داد. این مقاله با رویکردی میان‌رشته‌ای، در تلاقی معماری منظر، تاریخ و بوم‌شناسی، می‌تواند در راستای چارچوب‌بندی مفهومی مؤلفه‌های تمدن اکولوژیک در ایران باستان به کار گرفته شود.

کلیدواژه‌ها: آبادانی، ایران باستان، خرد بوم‌گرا، زیست‌بوم، منظر

۱. دانش‌آموخته دکتری معماری (منظر)، گروه معماری منظر و بازسازی پس از سانحه، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

n_mirmohammadi@sbu.ac.ir

۲. دانشیار، شهرسازی، مرکز مستندنگاری و مطالعات معماری و مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

z_ahari@sbu.ac.ir

۳. استادیار، معماری (منظر)، گروه معماری منظر و بازسازی پس از سانحه، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

n-razavi@sbu.ac.ir

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

بسیاری از نمونه‌های استقرار انسان در زیست‌بوم در طول تاریخ، شاهدهی از شناخت و ارزیابی او از بستر طبیعی، و به کارگیری نوعی خرد نهفته در پس شیوه اقدام و عمل در آن است. در دهه‌های اخیر، دو مفهوم دانش بوم‌شناسانه سنتی^۱ و خرد بوم‌شناسانه^۲ به‌عنوان تلاش‌هایی برای بازشناسی اشکال بومی و تاریخی تعامل خردمندان با زیست‌بوم مطرح شده‌اند (برکس^۳، ۲۰۰۸؛ ینگ و یونگ^۴، ۲۰۱۹). در پژوهش حاضر، چارچوب مفهومی «خرد بوم‌گرا»^۵، خرد تاریخی معطوف به تعامل انسان و زیست‌بوم در منظر تاریخی، و برآمده از تحلیل اصول بنیادین دو مفهوم فوق است و به تبیین ویژگی‌های این خرد و شیوه مطالعه آن می‌پردازد.

شناخت این خرد، در سیاق ایران باستان، با وجود تعدد و تنوع منظرهای تاریخی دارای تداوم زیست و آسیب حداقلی به زیست‌بوم در فرایند استقرار، حائز اهمیت ویژه است. به گواهی پژوهش‌های صورت‌گرفته روی متون باستانی و قرون نخست اسلامی، عملی که انسان ایران باستان در طبیعت برای استقرار و ادامه زیست انجام می‌داده، «آبادان»^۶ کردن بوده است و «آبادانی»، بازتابی از نسبت پیچیده انسان با طبیعت در نظام ارزش‌های ایران باستان است (کنپا^۷، ۲۰۱۳؛ چوکسی^۸، ۱۹۸۸؛ پاین^۹، ۲۰۱۳؛ اشرف، ۱۳۵۴؛ پیران، ۱۳۸۴؛ شقاقی، ۱۳۹۰؛ قیومی‌بیدهندی و دانایی‌فر، ۱۳۹۵). این پژوهش بر آن است که نشان دهد مفهوم «آبادانی»، که تبیین‌کننده رویکرد انسان ایرانی به طبیعت برای استقرار و زیست وی مبتنی بر جهان‌بینی و ارزش‌هایش است، وجهی از این خرد تاریخی و در چارچوب مفهومی «خرد بوم‌گرا» قابل تحلیل و بررسی است.

1. traditional ecological knowledge (T.E.K.)
2. ecological wisdom (E.W.)
3. Berkes
4. Yang & Young
5. eco-oriented wisdom
6. Canepa
7. Choksy
8. Payne

از این رو پرسش‌های پژوهش به این شکل تبیین می‌شود: خرد بوم‌گرا چه ویژگی‌هایی دارد و چگونه می‌توان آن را مورد مطالعه قرار داد؟ در مفهوم آبادانی، چه مؤلفه‌هایی رابطه انسان و زیست‌بوم را تبیین می‌کنند؟ و چگونه مفهوم آبادانی وجهی از خرد بوم‌گراست و می‌توان آن را در این چارچوب تحلیل و بررسی کرد؟

این پرسش‌ها در بستری میان‌رشته‌ای و با تکیه بر گفت‌وگوی سه حوزه معماری منظر، تاریخ و بوم‌شناسی پیگیری می‌شود. چنین ترکیبی، نه فقط امکان بازخوانی مفهومی بومی و تاریخی را در نسبت با چارچوب‌های تحلیلی معاصر فراهم می‌آورد، بلکه می‌تواند به تکوین نگاهی زمینه‌مند به مفاهیم بنیادینی چون تمدن اکولوژیک در ایران باستان یاری رساند.

در این مسیر، سه محور اصلی مورد بحث قرار خواهند گرفت. نخست، معرفی چارچوب مفهومی خرد بوم‌گرا، دوم، واکاوی محتوایی مفهوم آبادانی و مؤلفه‌های آن، و سوم، تحلیل آبادانی در چارچوب مفهومی خرد بوم‌گرا.

۲. پیشینه تحقیق

از آن‌جا که پرسش اصلی پژوهش حاضر، پیرامون رابطه آبادانی با چارچوب خرد بوم‌گرا و چگونگی تحلیل آن توسط این چارچوب است، در تعریف دقیق، پژوهش حاضر، پیشینه مفصلی ندارد. اما مطالعه پیرامون مفهوم «آبادانی» به مثابه شیوه‌ای از عمل انسان در ارتباط با طبیعت در ایران باستان، در برخی پژوهش‌های قبل صورت گرفته است. پژوهش‌های پیشین در زمینه آبادانی را در چند دسته عمده می‌توان جای داد:

در دسته اول، از مفهوم آبادی در چارچوب بررسی تاریخ شهر و ساختار تقسیمات سرزمینی صحبت شده است؛ از نخستین و مهم‌ترین آن‌ها، پژوهش احمد اشرف است (اشرف، ۱۳۵۴). عامل آب و آبیاری در کنار امنیت و راه‌های تجاری، یکی از پایه‌های اصلی شکل‌گیری و دوام آبادی‌ها در نظر وی است. اهمیت این مفهوم نزد اشرف را از آن‌جا می‌توان درک کرد که آبادی را فراتر از سلسله‌مراتب و تمایزات شهر و روستا، مفهومی

فراگیر می‌داند که هر مجموعه زیستی دارای شواهد سکونت و زراعت در ساختار فرهنگی ایران باستان را می‌تواند شامل شود. بعدتر پیران نیز در همین راستا نظریه آبادی، جانشین نظریه شهر را مطرح می‌کند (پیران، ۱۳۸۴). شقاقی از معنا و کاربرد آبادانی در سه سطح بی‌بیمی (امنیت)، پیوستگی (انجمن و همکاری) و زیوش (برآورده شدن نیاز زیستی) سخن می‌گوید (شقاقی، ۱۳۹۰). در این پژوهش‌ها اگرچه به طور مستقیم، ارتباط انسان و زیست‌بوم هدف پژوهش نبوده است، اما به طور ضمنی، به نقش ویژگی‌های طبیعی سرزمین در ارتباط آبادانی با اقتصاد، حکمرانی و سیاست اشاره شده است.

هم‌چنین قیومی و دانایی فر (۱۳۹۵)، با هدف کشف مقوله‌های مرتبط با معماری در برهه گذار از ساسانی به اسلام، مقوله آبادانی را به مثابه مقوله کلان و پربسامد این دوره شناسایی کرده‌اند (دانایی فر، ۱۳۹۲؛ قیومی بیدهندی و دانایی فر، ۱۳۹۵). در این دو پژوهش، علی‌رغم نبود تمرکز بر ارتباط انسان-زیست‌بوم، تبیین وجوه مختلف از قبیل ریشه‌شناسی، دامنه شمول، مقوله‌های مرتبط، و ابعاد کالبدی و کیهانی آبادانی، صورت گرفته است. در دسته دیگر، تمرکز بیشتر بر جست‌وجوی مفهوم آبادانی در نظام باورهای ایران باستان و به طور ویژه زرتشتی است. در این پژوهش‌ها، تمرکز بر نوع نگاه به طبیعت است و از نحوه تعامل انسان به هنگام مداخله در طبیعت صحبت نشده است (رضایی، ۱۳۸۷؛ عروج‌نیا و هوشنگی، ۱۳۹۵).

تأکید بخش دیگری از پژوهش‌ها بر پیوند آبادانی با کیهان‌شناختی زرتشتی و استفاده از آن به عنوان پایه‌ای برای کنش سیاسی و ایدئولوژیک است. نیولی از فرایند شکل‌گیری ایده اوستایی «ایران» صحبت می‌کند که منجر به تحقق آبادانی، در سایه رسیدن به هویت مشترک می‌شود (نیولی، ۱۹۸۹). کنپا، از ساخت حافظه جمعی برای کسب مشروعیت، توسط ساسانیان، با کمک مرتبط کردن مفاهیم دینی و اسطوره‌ای با ساخت شهر و منظرهای یادمانی پیرامون آن می‌گوید (کنپا، ۲۰۱۰، ۲۰۱۳، ۲۰۱۸). معروفی نقد و تحلیلی از چگونگی تجلی نظم کیهانی در مفهوم شهر به مثابه صورتی از آبادانی، با تمرکز بر شهر اردشیرخوره ارائه داده است (معروفی^۱، ۲۰۲۰) و چوکوسی به جایگاه

پادشاه قدسی در امپراتوری ساسانی و نقش آن در ایجاد مظاهر مختلف آبادانی پرداخته است (چوکسی، ۱۹۸۸).

در مجموع در پژوهش‌های پیشین، از آبادانی به مثابه شیوه تعامل انسان ایران باستان با طبیعت برای استقرار، در یک یا چند بعد از ابعاد کیهان‌شناختی و آیینی، نظام تقسیمات سرزمینی و ساختار کالبدی، و حکمرانی و سیاست صحبت شده است؛ اما به این مفهوم به صورت ساختاریافته، در پیوند با خرد معطوف به نسبت انسان و زیست‌بوم پرداخته‌اند.

۳. روش

نوع پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی است. راهبرد پژوهش در دو بخش خرد بوم‌گرا و آبادانی تبیین می‌شود. در بخش خرد بوم‌گرا، با جست‌وجوی دو کلیدواژه «Ecological wisdom» و «Traditional ecological knowledge» در پایگاه‌های معتبر داده، پژوهش‌های مرتبط با این دو مفهوم، جمع‌آوری، غربال و به شیوه کدگذاری آزاد و محوری، برای تبیین «ویژگی‌ها» و «چگونگی مطالعه خرد بوم‌گرا»، تحلیل محتوا شد. در بخش آبادانی نیز، از روش تحلیل محتوایی متون استفاده شد.^۱ به این منظور، منابع درجه یک، در نرم‌افزار زوترو^۲ مرور و محتوا به شکل کدهای آزاد و محوری (مؤلفه‌ها) استخراج گردید. در انتخاب منابع، ترکیبی از مجموع روش‌ها صورت گرفته است: غربال از میان منابع درجه اولی که در منابع درجه دومی آمده که مشخصاً روی مفهوم آبادانی کار کرده‌اند، استفاده از کتاب درآمده کتاب‌شناختی بر متون فارسی از منظر تاریخ معماری (قیومی، ۱۳۹۱)، استفاده از پایگاه دادگان پارسیگ^۳ با جست‌وجوی واژه‌های «آباد، آبادی، آبادان، آبادانی» در منابع فارسی

۱. در این خصوص با توجه به عدم تسلط بر زبان‌های فارسی باستان و میانه، از ترجمه‌های معتبر منابع درجه اول بهره گرفته شد. این منابع درجه یک، در دو گروه منابع پیش از اسلام شامل زند اوستا (یسنا، پشت‌ها، ویسپرد، خرده‌اوستا و وندیداد)، بندش، مینوی خرد، ارداویرافنامه، و منابع قرون نخست اسلامی شامل تاریخنامه طبری (گردانیده منسوب به بلعمی)، فارسنامه ابن بلخی، تاریخ سیستان، و در منابع منظوم، شاهنامه است.

2. Zotero

3. <https://www.parsigdatabase.com/>

میان‌ه که تا کنون در این پایگاه برچسب‌دهی شده‌اند، و جست‌وجوی ایبات دارای واژه‌های «آباد، آبادبوم، آبادجای» با کمک واژه‌نامه شاهنامه فردوسی (فردوسی، ۱۳۹۹).

۴. یافته‌ها

۴-۱. چارچوب مفهومی «خرد بوم‌گرا»

در نیم‌قرن اخیر، دو حوزه «دانش بوم‌شناسانه سنتی» و «خرد بوم‌شناسانه» در سطح جهانی برای بازشناسی خرد تاریخی در تعامل انسان و زیست‌بوم^۱ شکل گرفته‌اند: اولی بازتاب تجربه تجمعی^۲ جوامع بومی در آیین‌ها، الگوهای معیشتی و زبان است (برکس، ۲۰۰۸، ۷) و دومی با الهام از اخلاق زمین^۳ لئوپولد (لئوپولد^۴، ۱۹۴۹) و بوم‌شناسی عمیق^۵ نائس، (نائس^۶، ۱۹۷۳) بر بازیابی خرد کل‌نگر در برابر بحران‌های محیطی تأکید دارد (منینگتیاس و فورویا^۷، ۲۰۲۰) بر پایه این دو، چارچوب «خرد بوم‌گرا» برای مطالعه ویژگی‌ها و شیوه‌های بررسی رابطه انسان و زیست‌بوم در منظرهای تاریخی تبیین می‌شود. استفاده از اصطلاح «خرد بوم‌گرا» در حالی که دو اصطلاح دانش بوم‌شناسانه سنتی و خرد بوم‌شناسانه، از پیش وجود داشت، به دلیل پتانسیل‌ها و محدودیت‌های هر یک از این دو مفهوم بود؛ دانش بوم‌شناسانه با دید جزئی‌تر و دقیق‌تری به ویژگی‌های فرهنگی انسان پیشامدرن می‌پردازد و مطالعاتش کمتر معطوف به محیط مصنوع است. در مقابل، خرد بوم‌شناسانه، برخاسته از دیسپلین منظر است و بیشتر با مصادیق محیط مصنوع سروکار دارد.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶۶

دوره ۱۷، شماره ۴
پاییز ۱۴۰۴
پیاپی ۶۸

۱. تعبیر «زیست‌بوم»، اشاره به یک کل دربردارنده عناصر طبیعی مانند گیاه، جانور، آب و خاک و غیره در کنار انسان دارد که با یکدیگر در پیوند و تعامل هستند و در آن انسان و دیگر اجزای طبیعت از هم منفک درک نمی‌شوند. هم‌چنین واژه «بوم» (būm) در فرهنگ لغت زبان پهلوی مکنزی به «زمین و سرزمین» ترجمه شده است.

2. cumulative
3. land ethics
4. Leopold
5. deep ecology
6. Naess
7. Manningtyas & Furuya

۴-۱-۱. ویژگی‌های خرد بوم‌گرا

ویژگی‌های خرد بوم‌گرا با جست‌وجو در مجموع پژوهش‌های پیرامون دانش بوم‌شناسانه سنتی و خرد بوم‌شناسانه، در چهار ویژگی اصلی «کل‌نگری»، «مشاهده‌گری دقیق»، «عمل محوری» و «ارزش محوری» به شرح زیر تبیین می‌شود.

کل‌نگری: در رویکرد کل‌نگر، زیست‌بوم با همه اجزایش — از جمله انسان — همچون یک نظام پیچیده در نظر گرفته می‌شود؛ نظامی که کارکرد آن فراتر از جمع ساده اجزاست و بر پیوستگی و تعامل میان عناصر استوار است (ینگ^۱ و همکاران، ۲۰۱۹، ۳۸). هرچند در اقوام بومی، تعریفی نظری از سیستم‌های پیچیده وجود نداشته است، اما آن‌ها به صورت تجربی و ناخودآگاه با پیچیدگی این سیستم مواجه شده‌اند. آن‌ها با مشاهده و پایش مداوم محیط، گردآوری داده‌های فراوان و ساخت مدل‌های ذهنی جمعی، به الگوهای رسیده‌اند که در حکم قواعد سرانگشتی برای فهم و مدیریت زیست‌بوم عمل می‌کرده است. این الگوها اغلب در قالب آیین‌ها، تابوها یا هنجارهای اجتماعی بازتاب می‌یافتند (برکس، ۲۰۰۸، ۲۰۱؛ برکس و برکس، ۲۰۰۹، ۷).

مشاهده‌گری دقیق: نظام ارزشی هر فرد یا جامعه در ارتباط با زیست‌بوم محل استقرارش می‌توانست میزان دقت و حساسیت او را در شناخت اجزای آن افزایش دهد. برای نمونه، در میان بومیان آمریکای شمالی، جایگاه محوری «زمین» در باورهای دینی و اجتماعی، با گستره وسیعی از واژگان مرتبط با انواع زمین و شیوه‌های بهره‌برداری از آن در زبانشان همراه بوده، که بیانگر مشاهده و درک عمیق از این عنصر طبیعی است. افزون بر این، محدودیت و دامنه کمتر فناوری‌های تاریخی موجب می‌شد انسان‌ها رابطه‌ای بی‌واسطه‌تر با محیط داشته باشند و در نتیجه، آگاهی دقیق‌تر از عناصر و فرایندهای طبیعی کوتاه‌مدت و بلندمدت هر زیست‌بوم، پیش از هرگونه مداخله برایشان ضروری باشد (ساکسنا و راتو^۲، ۲۰۰۳، ۱۷).

1. Yang
2. Saxena & Rao

عمل محوری: یکی از تمایزهای بنیادین دانش امروزی با خرد تاریخی در آن است که دانش امروز بیشتر صریح و نظری، و برخلاف خرد، کمتر بر تجربه زیسته و آزمون و خطا استوار است، از همین رو در عمل گاه ناکارآمد جلوه می‌کند. به همین دلیل، برای خرد هم بُعد نظری و هم بعد عملی قائل‌اند و وجه عملی را ویژگی شاخص آن می‌دانند. در چارچوب خرد بوم‌شناسانه، «اکوسوفی^۱» به عنوان بعد نظری، بر ارزش‌ها و نظام معنایی مرتبط با «خانه زمین^۲» تأکید دارد (نائس، ۱۹۹۰، ۳۶). در حالی که «اکوفرونسیس^۳» بعد عملی است که امکان تصمیم‌گیری و کنش در شرایط مبهم را، بر پایه همان ارزش‌ها، فراهم می‌سازد (ژیانگ^۴، ۲۰۱۹).

ارزش محوری: مداخله خردمندان در زیست‌بوم بر اساس نظام ارزش‌های هر فرهنگ اتفاق می‌افتد و تفاوت‌های فرهنگی عامل مهمی در مفهوم خرد است (دستا، شکری، پاکدامن، و فتح‌آبادی، ۱۳۹۹، ۸۶). این ارزش‌ها وجوه مختلفی دارد. سه وجه را می‌توان از این میان، برجسته کرد. نخست آن که انسان، جزئی از جامعه زیست‌کره است. زیست‌کره همچون جامعه‌ای از تمام موجودات^۵ — از جمله انسان — در نظر گرفته می‌شود که همه اجزا در شبکه‌ای وابسته و در تعامل با هم هستند (گوردون^۶ و همکاران، ۲۰۲۳؛ پیروتی و وایلدکت^۷، ۲۰۰۰). وجه دوم، تقدس زیست‌کره است. در باور بسیاری از فرهنگ‌های بومی، زمین و همه عناصر آن دارای روح و شایسته احترام هستند. نمونه‌های این نگاه شامل زنده دانستن آب و خاک، (بارئا-باسولز و تولدو^۸، ۲۰۰۵؛ برکس، ۲۰۰۸؛ کوشنیر^۹، ۲۰۲۲). دیدن زمین به مثابه مادر (مک‌گرگور^۱،

1. ecosophy

۲. اکوسوفی از دو واژه *oikos* و *Sophia*، به ترتیب به معنی «خانه» و «خرد» تشکیل شده است که در آن مراد از خانه، زمین به مثابه خانه همه موجودات است.

3. ecophronesis

4. Xiang

5. community of beings

6. Gordon

7. Pierotti & Wildcat

8. Barrera-Bassols & Toledo

9. Kushnir

۲۰۱۸)، قائل شدن حقوق برابر برای حیوانات و گیاهان با انسان، یا احترام به آن‌ها به‌عنوان نیاکان بشر است (پیروتی و وایلدکت، ۲۰۰۰) و وجه سوم، پیچیدگی و قدرت زیست‌کره است. در این وجه، انسان به پیچیدگی و قدرت زیست‌بوم و توانایی اندک خود برای شناخت و مقابله با آن واقف است. به‌عنوان مثال در تجربه فرایندهای طبیعی مانند زلزله، سیل و خشکسالی (تراسپر^۲، ۱۹۹۵) انسان ناگزیر است گاهی به قوانین حاکم بر این کل قدرتمند تن دهد. از جمله، شاهد این امر اسطوره‌ها و داستان‌های بومی در مورد قدرت و خشم طبیعت و تنبیه شدن انسان در صورت سرپیچی است (باه^۳ و همکاران، ۲۰۲۲؛ پاندا^۴ و همکاران، ۲۰۲۳).

به نظر می‌رسد ویژگی‌های خرد بوم‌گرا، یعنی ارزش‌محوری، مشاهده‌گری دقیق، کل‌نگری و عمل‌محوری در کنار هم، سازوکار ایجاد و به‌کارگیری این خرد را به‌هنگام تعامل با زیست‌بوم و مداخله در آن، عیان می‌کنند؛ به این صورت که انسان، در سایه نظام ارزش‌هایی که درباره جایگاه خود نسبت به زیست‌بوم دارد، با مشاهده دقیق آن و با کسب تجربه از تعامل با آن در طول زمان، اغلب به الگوهای می‌رسد که از آن برای مداخله در زیست‌بوم استفاده می‌کند. این فرایند، کل‌نگر است؛ یعنی متناسب با پیچیدگی زیست‌بوم و ارتباط درهم‌تنیده اجزای آن (از جمله انسان) با هم اتفاق می‌افتد و الگوها به شکل تجربی، ابزاری برای تسهیل مواجهه با این پیچیدگی شده‌اند. در این میان نظام ارزش‌ها و نوع نگاهی که انسان به زیست‌بوم دارد بر همه وجوه این فرایند سایه می‌اندازد و اثرگذار است.

۴-۱-۲. چگونگی مطالعه خرد بوم‌گرا

در این بخش چگونگی مطالعه خرد بوم‌گرا در منظر تاریخی تبیین می‌شود. در پژوهش‌های مختلف که اغلب از حوزه دانش بوم‌شناسانه سنتی است، مطالعه سطوح

1. McGregor
2. Trospier
3. Mbah
4. Panda

مختلفی از یک فرهنگ تاریخی-بومی برای آشکار شدن خرد، پیشنهاد شده است. به نظر می‌رسد می‌توان وجوه مختلف مطالعه خرد، در پژوهش‌های این حوزه را، در سه سطح کلی «دانش»، «تعامل» و «جهان‌بینی» مطابق جدول ۱ دسته‌بندی کرد. در سطح نخست به «دانش» تجربی و منتج از مشاهده دقیق زیست‌بوم پرداخته می‌شود.^۱ مطابق جدول شماره (۱) این نوع دانش محلی، کاربردی و دارای بدنه و ساختارمند است. در سطح دوم، یعنی «تعامل»، انسان وارد کنش با زیست‌بوم می‌شود و در آن تغییر ایجاد می‌کند. اطلاق اصطلاح «پِرگسیس»^۲ به این سطح توسط تولدو مؤید همین مسئله است. در پژوهش‌های کالاند و برکس بر ضرورت وجود نهادهای اجتماعی برای مدیریت منابع در این سطح تأکید شده است. سطح سوم به «جهان‌بینی» یعنی فهم و ادراک یک قوم از جهان هستی و زیست‌بوم می‌پردازد. کنکاش در دین، آیین یا اخلاقیات یک قوم می‌تواند راهی برای فهم جهان‌بینی آن قوم باشد.

جدول ۱. سطوح مطالعه دانش بوم‌شناسانه سنتی در پژوهش‌های مختلف این حوزه

سطوح مطالعه دانش بوم‌شناسانه سنتی			پژوهشگر		
جهان‌بینی	تعامل	دانش محیطی			
-	-	دانش فرایندها یا روابط کارکردی	دانش محلی	Lewis, 1993	
-	دانش نهادی	-	دانش تجربی/کاربردی	Kalanda, 1994	
باورهای مذهبی و آیین‌ها	اقدامات مدیریتی	-	دانش محیطی	Orlove & Brush, 1996	
کدهای اخلاقی	-	دانش روابط اکوسیستمی	دانش محیطی	Stevenson, 1996	
کزموس	پرگسیس	-	کرپوس	Toledo & Barrea-Bassols, 2005	
جهان‌بینی	نهادهای اجتماعی	سیستم‌های مدیریت منابع	-	دانش محلی	Berkes, 2008

منبع: نگارندگان

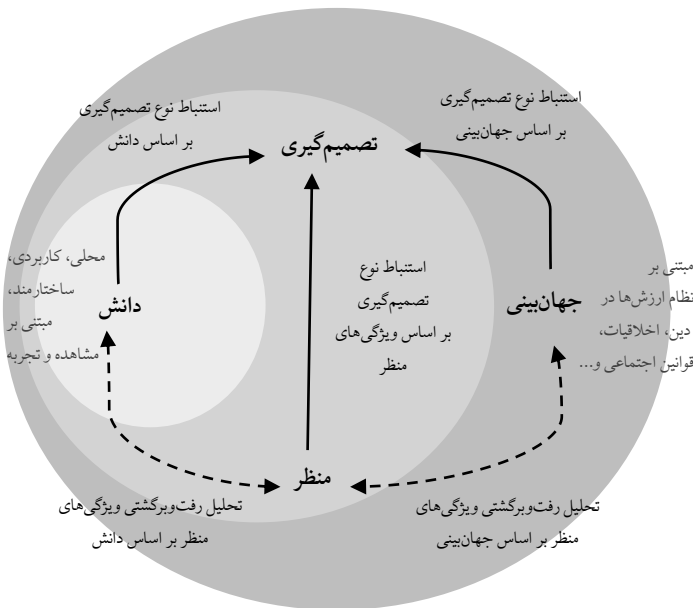
۱. مانند شناسایی و طبقه‌بندی گونه‌های گیاهی و جانوری، نحوه توزیع و رفتار آن‌ها، انواع زمین و منابع آبی و چرخه‌های حیات.
۲. Praxis، پِرگسیس واژه کهن یونانی، کنش یا تعاملی مرتبط با قصد و اراده انسانی است و با سنجش، تصمیم و انتخاب سروکار دارد.

در این میان، آن چه در پژوهش‌های جدول شماره (۱) بر آن تأکید نشده، محصول تعامل، یعنی «منظر» است. چنان که گفتیم آن چه در سطح «تعامل» رخ می‌دهد در مفهوم پرکسیس مستتر است و پرکسیس از دو بخش «تصمیم‌گیری» و «عمل» تشکیل شده است. در واقع می‌توان سطح تعامل را به دو بخش تصمیم‌گیری و محصول این تصمیم‌گیری در عمل، یعنی «منظر» تقسیم کرد.

این سه سطح در نسبت و سلسله‌مراتب ویژه‌ای با هم قرار دارند. در دو پژوهش از پژوهش‌های آمده در جدول شماره (۱) از نسبت میان این سطوح صحبت شده است. در مدل برکس، سه دایره متحد‌المركز، به ترتیب از بزرگ به کوچک، سه سطح جهان‌بینی، مدیریت منابع طبیعی، و دانش را نشان می‌دهد (برکس، ۲۰۰۸، ۱۷). در حالی که تولد و این سه سطح را هم‌ارز و در سه رأس یک مثلث نمایش می‌دهد (بارئا-باسولز و تولدو، ۲۰۰۵، ۱۲). به نظر می‌رسد نسبتی که برکس میان این سه سطح قائل است با ویژگی‌های خرد بوم‌گرا همسوتر است.

مطابق تصویر شماره (۱)، «جهان‌بینی» در بزرگترین دایره، در مقیاس جهان هستی و «دانش» در کوچک‌ترین دایره در مقیاس انضمامی^۱ معطوف به زمان و مکان مشخص، و «تعامل» در میانه این دو مقیاس قرار دارد. برای آشکار کردن خرد بوم‌گرا می‌بایست از یک سو به مطالعه سطوح «جهان‌بینی» و «دانش» پرداخت و از سوی دیگر محصول تصمیم‌گیری یعنی «منظر» را مورد تحلیل قرار داد. این فرایند، رفت و برگشتی است یعنی در یک مسیر، سطوح دانش و جهان‌بینی فهم، و از آن‌ها برای تحلیل منظر استفاده می‌شود و در چرخه‌ای دیگر می‌توان پس از مشاهده ویژگی‌هایی از منظر، به دنبال فهم چرایی آن به دو سطح جهان‌بینی و دانش بازگشت (تصویر شماره ۱).

تصویر ۱. چارچوب مفهومی چگونگی مطالعه خرد بوم‌گرا-منبع: نگارندگان

۲-۴. مفهوم «آبادانی» در ایران باستان

آبادانی در متون اوستایی، پهلوی و سده‌های نخست اسلامی، هم به‌عنوان یک وظیفه دینی و اخلاقی، و هم نمود عملی رابطه انسان و زیست‌بوم بازتاب یافته است. در این بخش، ضمن پرداختن به معنا و اهمیت آبادانی، تلاش شده است با تحلیل محتوایی متون، مؤلفه‌های رابطه انسان و زیست‌بوم در قالب این مفهوم شناسایی و طبقه‌بندی شود.

۱-۲-۴. معنا و اهمیت آبادانی

«آباد» در فارسی میانه به شکل «(āpāt)» و در فارسی باستان به شکل «(ā-pātā)» است. جز اول این واژه «(a-)» پیشوند و جز دوم «(pāta)» صفت مفعولی از ریشه «(pa(y)» در معنای «مراقبت کردن» است. پس معنای «(āpāt)» محافظت‌شده و پاییده است و متضاد آن «(an-āpāt)» به معنای ویران است.^۱ ریشه «(pa(y)» در زبان سنسکریت به معنی محافظت کردن

۱. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی حسن‌دوست، ذیل «آباد»

و در زبان سغدی در معنای پاییدن، توجه کردن و درک کردن به کاررفته است. «āpāt» و «āpātān» در فرهنگ زبان پهلوی فرهوشی، آباد، آبادان و «مزروع» معنی شده است^۱ و «آباد» در فرهنگ ریشه‌شناختی حسن‌دوست در فارسی جدید به معنای «جایی که آب و گیاه و ساختمان باشد و مردمان سکونت کنند، معمور» آمده است.^۲

به ارتباط واژه «آباد» و «آب» نیز در ریشه‌شناسی این واژه اشاره شده است. حسن‌دوست با آن که ریشه فارسی میانه و باستان واژه آباد را با معنای پاییدن و نگهداری مرتبط می‌داند، احتمال اشتقاق آباد از واژه ایرانی باستان «āpāta» به معنای «آب‌خورده، خیس» را به مولر و آیلر لوکوست ارجاع می‌دهد.^۳ این واژه، از دو بخش «āp» و «pāta» به ترتیب به معنای «آب» و «نوشیدن» تشکیل شده است. در همین زمینه، احتمال داده‌اند که بتوان واژه «بیابان» با معنای «محل بی‌آب» را مقابل آباد در نظر گرفت. در یکی از احتمالات ریشه‌شناسی واژه بیابان، آن را مشتق از واژه اوستایی «an-āpa» به معنای «بی‌آب» دانسته‌اند.^۴

در جهان بینی زرتشتی، آبادانی جایگاه ویژه‌ای دارد و بر اهمیت آن به اشکال مختلف تأکید شده است. آبادانی، رسالت زرتشت بود (آموزگار و تفضلی، ۱۳۷۰) و به دنبال شکایت «روان آفرینش» از ویرانی و تباهی نزد اهورامزدا، زرتشت برای آبادانی (نگهبانی) آفرینش فرستاده می‌شود.^۵ به علاوه، آبادان کردن، وظیفه‌ای دینی است و پاداش به همراه دارد؛ در یسنا ۵۰ آمده است:

«ای مزدا! آن کس که جهان را خرمی‌بخش آرزو می‌کند و آن را همواره آبادان می‌خواهد، چگونه در پرتو «اشه» و فروغ تابناک تو و در میان پارسایان زندگی خواهد کرد؟ به درستی تو او را آشکارا در سرای فرزندگان جای خواهی داد.» (دوستخواه ۱۳۷۱، ۱: ۷۰)

۱. فرهنگ زبان پهلوی فرهوشی، ذیل «āpāt» و «āpātān»

۲. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی حسن‌دوست، ذیل «آباد»

۳. همان

۴. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی حسن‌دوست، ذیل «بیابان»

۵. در یسنا ۲۹ از زبان روان آفرینش می‌خوانیم: «[ای اهورا مزدا] روان آفرینش بدرگاه تو گله‌مند است. از برای که مرا ساختی؟ که مرا بیافرید؟ ستم و ستیزه و خشم و زور مرا بستوه درآورده. مرا جز تو نگهداری نیست. زندگانی پایدار و خرمی‌بخش به من بخش» و در ادامه زرتشت برای نگهداری از آفرینش به گیتی فرستاده می‌شود. (پورداد، ۱۳۹۴، ۱: ۱۰۶)

و نیز آبادانی در گیتی با یاری آمشاسپندان، ملازمان مینوی اهورامزدا، محقق می‌شود (آموزگار، ۱۳۷۴، ۱۵). بار دیگر در یسنا ۵۰ به این مهم اشاره می‌شود:

«... پس به درستی آشه^۱ به کسی روی خواهد آورد که شهر یاری مینوی و منش نیک^۲ رهنمون او باشد، کسی که به نیروی این دهش‌ها، جهان پیرامون خویش را - که دروئندان فراگرفته‌اند - آبادان کند.» (دوستخواه، ۱۳۷۱، ۷۲:۱).

پیوند میان آبادانی و نظم کیهانی در اندیشه زرتشتی، به گواه متون تاریخی و باستان‌شناسی بسیار پررنگ است. نظام باورهای زرتشتی، بر تقابل دو گوهر اصلی، اهورامزدا و اهریمن، استوار است (زانر^۳، ۲۰۰۳، ۲۶۵؛ بویس^۴، ۱۹۹۶، ۲۹۵؛ کریستینسن، ۱۳۹۳، ۴۱). در این نگاه، آبادانی زمین، که با حکمرانی پادشاه دارای فره ایزدی محقق می‌شود، به پیروزی نیکی بر بدی یاری می‌رساند. (موله، ۱۳۶۳، ۱۰۰) چنان که در دینکرد آمده است که هرگاه در این جهان، دین با فرمانروایی در وجود یک پادشاه نیک مزدیسینی یکپارچه شود، بدی ناتوان، و نیکی فزونی می‌گیرد و جهان آباد می‌شود (چوکسی، ۱۹۸۸، ۳۸). آبادانی از نظام ارزش‌ها و جهان‌بینی برآمده، و پایه کنش و عمل می‌شود. این ارتباط میان آبادانی و نظم کیهانی، پایه کنش سیاسی و عمل پادشاهان ساسانی برای مشروعیت‌بخشی به حکمرانشان قرار می‌گرفت (دریائی^۵، ۲۰۱۳). آن‌ها می‌کوشیدند در قالب کنش آبادگرانه و اطلاق مفاهیم اوستایی و اسطوره‌ای^۶ به آن، جایگاه خود را به عنوان پادشاه دارای فره از سوی اهورامزدا، تثبیت کنند. از جمله اقدامات آبادگرانه، ساخت یا بازسازی، و به نام زدن شهرها (پارشاطر^۷، ۲۰۰۰، ۷۲۴) و ایجاد و توسعه زیرساخت‌های آبی و کشاورزی بود (سیمپسون^۸، ۲۰۲۲؛ پیگولوسکایا، ۱۳۸۷؛

۱. aša به معنای راستی و نظم، و قانون کلی حاکم بر گیتی

۲. شهر یاری مینوی و منش نیک به ترتیب به شهریور و بهمن، دو امشاسپند اشاره دارد.

3. Zaehner
4. Boyce
5. Daryaei

۶. مانند عناوین مرتبط با سلسله اسطوره‌ای کیانی چون «کی»

7. Yarshater
8. Simpson

هوف، ۱۳۷۵). به عنوان مثال، در نام‌گذاری شهرها، از تعبیر «ایران» و «خوره»، به مثابه راهی برای برقراری اتصال با مضامین قدسی اوستایی چون آریانم وَئِج^۱ (گستره آریاییان) و آریانم خوئره^۲ (شکوه و فره آریایی) استفاده کردند^۳ (نیولی، ۱۹۸۹، ۱۳۶-۱۳۹). علاوه بر نام‌گذاری، تلاش برای این اتصال در شواهد باستان‌شناسی نیز به چشم می‌خورد (کنپا، ۲۰۱۳، ۶۷؛ ۲۰۱۸، ۲۱). مثلاً در اردشیرخوره، نخستین پایتخت ساسانی، فرم دایره‌ای شهر، گمانه‌ها در مورد ایده شاه شاهان در مرکز جهان را تقویت می‌کند و برج طربال در میانه آن، جغرافیای مقدس اوستایی به شکل کوه «هرابرزئیتی» در مرکز آریانم وَئِج را یادآور می‌شود (کنپا، ۲۰۱۰، ۵۷۳؛ معروفی، ۲۰۲۰، ۱۰۷۱؛ محمدی ملایری، ۱۳۷۹، ۴۹). در مقیاس مدیریت سرزمینی، مفهوم اسطوره‌ای «آریانم وَئِج»، برای نام‌گذاری گستره جغرافیایی تحت حکمرانی ساسانیان با عنوان «ایرانشهر» به کار گرفته و به مفهومی در جغرافیای سیاسی تبدیل شد (معروفی، ۲۰۲۰، ۱۰۶۲). این امر موجب شد که «سرزمین آباد» تحت حکمرانی پادشاه، با کمک هویت «ایرانشهر» به یکپارچگی در عمل، و در حافظه جمعی برسد؛ هویتی که حتی فراتر از مرزهای ایران، در آنیران^۴، مدعی برقراری صلح و آبادانی بود (نیولی، ۱۹۸۹، ۱۷۵؛ پاین، ۲۰۱۳، ۷). بنابراین آبادان کردن مفهومی در توضیح نحوه برخورد انسان با طبیعت، به شکل مزروع و مسکون ساختن زمین، برای استقرار و زیستن در ایران باستان است که ریشه در جهان‌بینی و نظام ارزش‌های آن دوره دارد.

۲-۴. رابطه انسان و زیست‌بوم در مفهوم آبادانی

شناخت آبادانی می‌تواند از وجه معطوف به «نوع نگاه به زیست‌بوم و اجزاء آن»، آغاز شود، در وجه «رابطه میان انسان و زیست‌بوم» ادامه یابد و به وجه «ویژگی‌های ضروری برای انسان آبادگر» برسد. ذیل هر یک از این وجوه، تبیین آبادانی با مؤلفه‌هایی به تفصیل می‌رود.

۱. Airyanem Vaejah در اوستا و بندهش، جایی بود که پدر زرتشت زندگی می‌کرد و زرتشت نخستین بار در آن جا باورهای خود را بیان کرد. (Maroufi, 2020, p. 1061)

2. airyanəm xʷarənō

۳. مانند نام شهرهای «اردشیرخوره» و «ایران‌خوره‌شاپور»

۴. غیرایران

در مؤلفه‌های زیر، آبادانی از وجه «نوع نگاه به زیست‌بوم و اجزاء آن» تبیین می‌شود. حقوق‌مندی اجزاء زیست‌بوم: یکی از ویژگی‌های محوری مفهوم «آبادانی»، شناسایی طبیعت نه به‌عنوان منبعی منفعل، بلکه به مثابه مجموعه‌ای از هستی‌های دارای حقوق ذاتی برای زندگی است (وکیلی، ۱۳۸۶). جایی که هر یک از امشاسپندان ایزدی، نماینده و نگهبان یکی از اجزای گیتی‌اند؛ (بهار، ۱۳۸۱؛ لشگری و ولیقلی‌زاده، ۱۳۹۶) این نگهبانی مینوی، بیانگر جایگاه این عناصر، در جهان‌بینی زرتشتی است. از دیگر شواهد حقوق‌مندی، در پتیت، توبه‌نامه‌ای از دوره ساسانی، نمود یافته است. در این متن، نویسنده از هر یک از امشاسپندان و عناصر طبیعی متناظر با آن‌ها، به خاطر آلودن و آزردن، طلب پتیت (توبه) می‌کند.^۱ همچنین، شخصیت‌بخشی به اجزاء زیست‌بوم به شکل نقل قول از زبان زمین و آب و گیاه، یا صحبت از آن چه آنان را شادمان یا غمگین می‌کند، از نوعی قائل بودن به برخورداری از روان یا جان برای سایر موجودات هستی هم چون انسان خبر می‌دهد. به عنوان مثال، در فرگرد سوم کتاب وندیداد از اهورامزدا در مورد چیزهایی که زمین را خوشبخت یا اندوهگین می‌کند، پرسیده می‌شود: «ای آفریننده جهان جسمانی و ای مقدس، بگو بدانم: کدام زمین در درجه اول از همه خوشبخت‌تر است؟...» و یا «... کدام زمین است که اندوه و غم فراوان دارد؟...» (پورداد و دارمستتر، ۱۳۹۴، ۴: ۵۱۹-۲۰)

بهره‌مندی دو سویه انسان و زیست‌بوم: در آبادانی، نیازهای انسان، با «آشکارسازی و به‌کارگیری» استعدادهای اجزاء زیست‌بوم مرتفع می‌شود و این مهم خواسته خود اجزاء نیز است (قیومی بیدهندی و دانایی‌فر، ۱۳۹۵، ۶۲). مثلاً در اوستا، زمین در آرزوی بارور شدن است: «زمینی که زمان دراز در خشکی و بی‌حاصلی به سر برد شاد و خرسند نخواهد بود. زمین علاقه دارد بارور شود و روستایی در آن به کار پردازد...» (پورداد و دارمستتر، ۱۳۹۴، ۴: ۵۲۳) و در ازای آن به برزیگر، وعده فراوانی می‌دهد:

۱. انسان خطاکار در این متن «...از هر گونه گناه نسبت به اندیشه نیک [بهمن] آزرده و زدن چارپایان، با شکنجه و سختی آنان را کشتن، از آب و خوراک بازداشتن، استخوان آنان را شکستن... گناهایی که نسبت به پاکی و راستی [اردیبهشت انجام شده] از آلودن آتش، هیزم‌تر کمتر از یکساله بر آن نهادن، بوی خوش به‌کار نبردن... گناهایی که درباره سپندارمذ [زمین پاک و مقدس] انجام شده، از آباد نگاه نداشتن جهان، ناپود نکردن جانوران زیانکار، با پای برهنه رفتن بر زمین...» توبه و طلب پتیت (دوری) می‌کند (جنیدی، ۱۳۸۹، ۲۲).

«کسی که ای اسپیتمه زرتشت، در زمین به کار پردازد، زمین بر وی چنین گوید: اینست مردی که با دست راست و دست چپ با دست چپ و دست راست در من به کار پرداخته است، من برای وی خوراک و خواربار و خرمن گندم فراهم خواهم نمود» (پورداد و دارمستتر، ۱۳۹۴، ۴: ۵۲۳). و معطل ماندن زمین، نادیده گرفتن استعدادهای آن است و همواره به کشت و زرع در آن توصیه شده است: «انوشیروان مر کشتاورزان را بفرمود تا هیچ زمین بیکار نماند و هر که تخم نداشت از خاصه خود فراداد و هر کجا زمین ویران بود فرمود تا آبادان کردند.» (بلعمی، ۱۳۷۴، ۲: ۶۸۵). به این ترتیب، در ایران باستان، نوعی دیدگاه زیست‌محور حاکم بوده است که انسان تنها بخشی از آن را تشکیل می‌داده و حاصل فرد از محیط خود، در قیاس با کارکرد او برای محیط سنجیده می‌شده است. (ذوالفقاریان، ۱۴۰۰، ۱۳۵)

در مؤلفه‌های زیر، آبادانی از وجه «رابطه انسان و زیست‌بوم» شناخته می‌شود.

اندام‌وارگی و کل‌نگری: آبادانی بازتاب‌دهنده نگرشی است که در آن، همه اجزای هستی - انسانی و غیرانسانی - به مثابه اندام‌هایی به هم پیوسته از یک کل زنده و یکپارچه در نظر گرفته می‌شوند. یکی از شاخص‌ترین جلوه‌های این نگاه کل‌نگر، مفهوم «آشه^۱» است (بویس، ۱۳۸۱، ۳۰). هر چه از جهان نیک است، در مفهوم کلی آشه مشخص و متمایز می‌شود (کریستینسن، ۱۳۹۳، ۴۱). آشه، نیروی پایداردارنده نظم جهان و قانون طبیعت است (بهار، ۱۳۸۱، ۴۵۸). آشه هستی را به کلیتی منسجم بدل می‌سازد که در آن، هر موجودی، نقش خود را در درون یک نظم هماهنگ و فراگیر ایفا می‌کند (جنیدی، ۱۳۸۹، ۲۲). برای هر انسانی نیز در جهت تحقق آشه، خویشکاری تعریف شده است (کریستینسن، ۱۳۹۳، ۴۱). از این منظر، این گزاره در خرده‌اوستا که «اهلایی [آشه] برترین آبادی است» (دابار^۲، ۱۹۲۷، ۴). می‌تواند چنین معنا دهد که برترین

1. aša

ایرانیان و هندیان باستان به وجود قانونی طبیعی باور داشتند که حرکت منظم خورشید، چرخه فصل‌ها، و استمرار هستی را در مسیر هماهنگی تضمین می‌کند. این قانون نزد آریاییان هند رته (rta) و نزد ایرانیان اوستایی زبان آشه (aša) نامیده می‌شد.

2. Dhabhar

تحقق آبادانی زمانی رخ می‌دهد که جهان، به‌عنوان یک نظام یکپارچه، تحت نظم وحدت‌بخش اشیاء عمل کند.

یکی دیگر از تجلیات جهان‌بینی کل‌نگر، نسبت دادن «روان» به همه موجودات است. برای نمونه، در یسنا ۳۹ بند ۲، «روان جانوران سودمند دشت» در کنار «روان آشون مردان»^۱ و آشون زنان پارسا» ستوده می‌شود (دوستخواه، ۱۳۷۱، ۲۰۶). نسبت دادن روان به عناصر طبیعی، آنان را در یک منظومه اخلاقی مشترک با انسان قرار می‌دهد. این ساختار کل‌نگر همچنین به روشنی در استعاره‌هایی نمایان است که کیهان و ایرانشهر ساسانی را به بدن انسان تشبیه می‌کنند. در بندهشن در مورد کیهان چنین می‌خوانیم:

«پوست چون آسمان، گوشت چون زمین، استخوان چون کوه، رگان چون رودها و خون در تن چون آب در رود، شکم چون دریا و موی چون گیاه است. گوهر تن چون فلز، گرمی چون آتش است... دو چشم، چون ماه و خورشید است... روان چون هرمزد است. هوش و ویر و دریافت، اندیشه، دانش و فهم چون آن شش امشاسپند است که پیش هر مزد ایستند.» (فرنخ‌دادگی، ۱۳۶۹، ۱۲۴).

و در دینکرد سوم در مورد ایرانشهر چنین آمده است:

«ایرانشهر آراسته و پیراسته به انسان تندرست و پدیدار و ایرانشهر آشفته‌کار و آسیب‌دیده به انسان بیمار و نابسامان است.» (فرخزادان و مهرسپندان، ۱۳۸۱، ۵۳۹).

تعدادل پویا: یکی از شرایط اساسی برای تحقق آبادانی، توانایی مداخله در زیست‌بوم با آگاهی و درک این نکته است که، اگرچه عناصر منفرد زیست‌بوم همواره در حال تغییر و دگرگونی‌اند، اما کلیت این نظام، در تعادل و پایداری به سر می‌برد. این اندیشه در متون باستانی با قرار دادن یادآوری‌هایی درباره ناپایداری و گذرایی جهان مادی در قالب مفهوم «ویرانی» در کنار توصیه‌های مکرر به آبادانی، بیان شده است (قیومی‌بیدهندی و دانایی‌فر، ۱۳۹۵، ۶۳). برای نمونه، این نگرش را می‌توان در سخن گرشاسپ درباره آغاز ساخت شهر سیستان در زمان فرخنده یافت که هم ناپایداری جهان مادی را تصدیق می‌کند و هم آرزوی تداوم و پایداری را در دل دارد:

«به وقتی ابتدا کنید که سعد باشد بی هیچ نحس، چنانک دیرگاه بماند چندان که حد امکان باشد، هر چند که جهان و هر چه اندر وی است بر گذر است و همه به آخر ناچیز گردد.» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۹، ۴).

از این جهت، جلوه‌های گوناگون آبادانی، از شهرها و زیرساخت‌ها تا زمین‌های کشت‌شده هرچند در معرض تغییر و تحول‌اند، هم‌زمان می‌بایست به مثابه اجزای ضروری و درهم‌تنیده یک کل متوازن عمل کنند.

در مؤلفه‌های زیر، آبادانی از وجه «ویژگی‌های آبادگر» مورد بررسی قرار می‌گیرد. جامع‌الاطراف: یکی از شرایط تحقق آبادانی، حضور کنشگر انسانی جامع‌الاطراف است؛ فردی که در حوزه‌های گوناگون، دانش و مهارت دارد؛ به علاوه از خردی پیونددهنده برخوردار است. این خرد می‌تواند این حوزه‌ها را به هم متصل سازد و میان نظر و عمل، هماهنگی و هم‌راستایی برقرار کند (دانایی‌فر، ۱۳۹۲، ۵۳). از جمله در شاهنامه، از ایجاد آبادی و آبادانی توسط موبدان، فیلسوفان و حکیمان بسیار آمده است. مثلاً بارها سخن از این است که برای ساختن بنا یا شهری، موبدان را گرد آورده‌اند؛ اردشیر بابکان موبدان را به سراسر کشور می‌فرستد تا شهر بسازند:

به هر سو فرستاد پس موبدان بی‌آزار و بیداردل بخردان
که تا هر سویی شهرها ساختند برین نیز گنجی پرداختند^۱

می‌بینیم که در شاهنامه موبدان فقط پیشوای دینی نیستند و در کار ساخت و آبادانی هم نقش دارند. در داستان برپایی شادروان شوشتر در زمان شاپور، فردوسی نشان می‌دهد که برای برپایی این سازه آبی، مهندس «برانوش» و فیلسوفان روم دست به دست هم می‌دهند:

یکی رود بد پهن در شوشتر که ماهی نکردی بر او بر گذر
برانوش را گفت اگر هندسی پلی ساز آنجا چنان چون رسی
... تو از دانشی فیلسوفان روم فراز آر چندی بران مرز و بوم^۱

۱. فردوسی، ابوالقاسم. ۱۳۹۴. شاهنامه، بخش دوم، ۱. پیرایش جلال خالقی مطلق. ج. ۳. سخن. ۳۹۴-۳۳۸:۳ و ۳۹۵ (ش. جلد: ش. صفحه-ش ابیات)

در فارسنامه ابن بلخی از «بُرازه» با عنوان «مهندس» و «حکیم» یاد می‌کند. برازه از قدیمی‌ترین مهندسان یادشده در متون باستان است (ابن‌البلخی، ۱۳۸۲).

دادگری: آبادانی با «داد» پیوند خورده است. تحقق داد با دستور و لطف اهورامزدا و به واسطه پادشاه، حاکم یا بانی شهر اتفاق می‌افتد. (دانایی فر، ۱۳۹۲، ۷۶). آبادانی توسط «قدرت نیک» محقق می‌شود و قدرت نیک، با جاری ساختن داد امکان‌پذیر است.^۲ در شاهنامه، داد هوشنگ، جهان را یکسر آباد می‌سازد^۳ و آبادجای مکانی است که داد جهاندار در آن برقرار باشد.^۴ داد از ریشه «دا» ی اوستایی به معنای قانون است. (شقاقی، ۱۳۹۰، ۴۲). قانونی که به قرارگیری هر چیز در جای خود منجر می‌شود. این قانون برای برقراری عدل و دفع ظلم است و چنان که از پادشاه دور شود، بهروزی از همه اجزاء هستی دور می‌شود و ویرانی به بار می‌آید.^۵ از مصادیق وجود چنین قانونی، نظام طبقاتی و سلسله مراتب اجتماعی حاکم در جامعه و نیز نظام پیشه‌ها و خویشکاری^۶ است.

بر اساس آن چه از ارتباط آبادانی و نظم کیهانی، در خصوص پیروزی نیکی بر بدی از طریق آبادان کردن گفته شد، هر یک از اقشار جامعه در نظام طبقاتی، خویشکاری در جهت تحقق آبادانی دارد. در مقام پادشاه و حاکم، آبادانی در مقیاس مدیریت سرزمین و با برقراری داد ممکن است (چوکسی، ۱۹۸۸). در اقشار پایین‌تر، مظاهر عملی آبادانی چون کاشتن، آبیاری کردن، و مزروع و مسکون ساختن، و نیالودن و آسیب نرساندن به گیاه و حیوان و آب و خاک، جزء وظایف مردمان است. در ارداویرافنامه که شرح معراج موبدی زرتشتی است، می‌خوانیم:

۱. فردوسی، شاهنامه، بخش دوم، ۳: ۴۰۳-۹۴ و ۹۵ و ۹۸.
۲. قدرت نیک آن است که کسی کشور را آبادان و... و داد و آیین درست را نگاه دارد و فرماید و داد و آیین نادرست را دور دارد (مینوی خرد، ۱۳۹۸، ۳۰).
۳. جهاندار هوشنگ با رأی و داد/ به جای نیا تاج بر سر نهاد.../ و زان پس جهان یکسر آباد کرد/ همه روی گیتی پر از داد کرد (فردوسی، ج ۱، ۱۵: ۶).
۴. چنین داد پاسخ که آبادجای/ ز داد جهاندار باشد به پای (فردوسی، ج ۴، ۷۲۲: ۲۵۶۵).
۵. هرآن چیز کز راه بیداد بود/ بر آن بوم و بر کان نه آباد بود (فردوسی، ج ۱، ۵۲: ۴۱).
۶. چو بیدادگر شد جهاندارشاه/ ز گردون نتابد ببايست ماه (فردوسی، ج ۳، ۷۳۱: ۵۱۲).
۷. سپاهی نباید که با پیشه‌ور/ به یک روی جویند هر دو هنر/ یکی کارورز و یکی گرزدار/ سزاوار هر کس پدیدست کار/ چو این کار آن جوید آن کار این/ پرآشوب گردد سراسر زمین (فردوسی، ج ۱، ۴۷: ۴۵۸-۴۵۶).

«دیدم بسیار گاه زرین و بستر خوب با پارچه آراسته که بر او روان کدخدایان و دادگران ده، ... و جای ویران، آبادان کردند و بسیار چاه و رود و چشمه را به ورز و آبادی و بر و سود دامان آوردند.» (شقایق، ۱۳۸۵؛ به نقل از: ارداویرافنامه، ۱۳۴۲).

۳-۴. بررسی «آبادانی» در چارچوب مفهومی «خرد بوم گرا»

این بخش به بررسی نسبت مفهومی میان مؤلفه‌های «آبادانی» در ایران باستان و چارچوب مفهومی «خرد بوم گرا» می‌پردازد؛ تا به واسطه آن، نشان دهد آبادانی، وجهی از چارچوب مفهومی خرد بوم گراست و به وسیله این چارچوب قابل توضیح و تبیین است. در این بخش، مطابق جدول شماره (۲) مؤلفه‌های مفهومی آبادانی، در نسبت با چهار ویژگی خرد بوم گرا شامل «کل نگری»، «مشاهده‌گری دقیق»، «عمل محوری» و «ارزش محوری» بررسی می‌شوند.

کل نگری: نگاه کل نگر به زیست بوم، که همه اجزاء اعم از انسان و سایر موجودات را به هم پیوسته و از یک سیستم می‌بیند، احترام به «حقوق» اجزاء زیست بوم را ضروری می‌کند. کل نگری بنیان نظری درک پیوستگی انسان و زیست بوم است و «بهره‌مندی دوسویه»، یعنی تأمین نیاز انسانی در برابر شکوفایی ظرفیت زیست بوم، نمود عملی همین پیوستگی است. مؤلفه «اندام‌وارگی» در آبادانی، بر درک کل نگر زیست بوم و تعاملات میان اجزاء آن تأکید دارد. «تبادل پویا»، حاصل نگاه کل نگر به زیست بوم است که تغییرات و تعاملات اجزاء را در بستر یک کلیت یکپارچه پایدار می‌بیند. مؤلفه «جامع‌الاطرافی» در آبادانی، که بر تسلط بر دانش‌های متنوع برای توسعه تأکید دارد، با «کل نگری» در خرد بوم گرا مرتبط است، از این رو که درک سیستمی زیست بوم نیازمند دانش گسترده و چندوجهی است. مؤلفه «دادگری» در آبادانی، که بر این نکته استوار است که هر چیز در جایگاه خود قرار بگیرد و اجزاء در نظامی سلسله‌مراتبی با هم همکاری کنند، با کل نگری و پیوند و ارتباط اجزاء در یک کل منسجم، همسو است.

مشاهده‌گری دقیق: جایگاه محترم و مقدس عناصر طبیعی در مؤلفه «حقوق‌مندی»، منجر به افزایش دقت و حساسیت در مشاهده و شناخت آن‌ها می‌شود. «بهره‌مندی

دوسویه» انسان و طبیعت، از طریق آشکار کردن استعدادهای عناصر طبیعی در برابر تحقق نیازهای انسانی، نیازمند مشاهده و شناخت دقیق این عناصر است. هم‌چنین باور به «اندام‌وارگی» و پیوستگی اجزاء زیست‌بوم در یک کل، مشاهده و شناخت آن‌ها را در همان چارچوب کلی محقق می‌کند. شناخت دقیق فرایندهای طبیعی و تغییرات آن‌ها، به مداخله و عمل آبادگرانه تاب‌آور و انعطاف‌پذیر در برابر تغییرات و ایجاد «تعادل پویا» کمک می‌کند. مشاهده‌گری دقیق، برای آبادگر «جامع‌الاطراف»، دانش چندوجهی به ارمغان می‌آورد و مدیریت سرزمین مبتنی بر «دادگری»، مستلزم شناخت دقیق بستر طبیعی آن است.

عمل محوری: در مؤلفه «حقوق‌مندی»، به رسمیت شناختن حقوق اجزاء زیست‌بوم، منجر به عمل مبتنی بر باور اخلاقی می‌شود. هم‌چنین باور به ضرورت شکوفایی ظرفیت‌های اجزاء زیست‌بوم، در مؤلفه «بهره‌مندی دوسویه»، تحقق مظاهر مختلف آبادانی در عمل مانند بارور ساختن زمین و آشکار ساختن آب‌های پنهانی را به دست می‌دهد. در نگاه «اندام‌واره» در آبادانی، قائل بودن به عضویت همه اجزای زیست‌بوم در یک جامعه واحد اخلاقی و برخورداریشان از روان و جان، منجر به عمل مبتنی بر این باور اخلاقی می‌شود. هم‌چنان که در باور به حقوق‌مندی اجزاء زیست‌بوم چنین است. به علاوه در این نگاه کل‌نگر، برای برقراری نظم کلیت‌بخش تحت نیروی اشته، برای هر انسان، خویشکاری و وظیفه عملی تعریف شده است. همگام شدن با تغییرات طبیعت و حفظ «تعادل پویا» نیازمند کسب تجربه از طریق تکرار مداخلات عملی است و «جامع‌الاطراف» شدن عاملان آبادانی، از دانش ضمنی حاصل از مداخلات مستمر و بازاندیشی در آن به دست می‌آید. «دادگری»، یکی از صفات اخلاقی بنیادین پادشاه در مدیریت عملی سرزمین به شمار می‌آید و برقراری داد و نظم اجتماعی نیز زمینه‌ای برای تحقق وظایف عملی طبقات جامعه انسانی در راستای آبادانی بود.

ارزش محوری: مؤلفه «حقوق‌مندی» در آبادانی، که بر احترام به اجزاء گیتی به عنوان موجوداتی دارای روان و حقوق تأکید دارد، با ارزش محوری در خرد بوم‌گرا هم‌راستا

است. ارزش محوری نیز بر تقدس زیست‌بوم و احترام به اجزاء آن به‌عنوان موجوداتی با هویت و حقوق مشابه انسان تمرکز دارد. مؤلفه «بهره‌مندی دوسویه» در آبادانی، که بر استحقاق عناصر طبیعی برای شکوفایی استعدادها و ظرفیتشان تأکید دارد، صورتی از ارزش محوری را در قالب شخصیت‌بخشی به زیست‌بوم و حق شکوفایی، آشکار می‌کند. همچنین در ارزش محوری انسان جزئی از جامعه زیست‌بوم به حساب می‌آید و در نگاه «اندام‌واره» نیز انسان در کنار سایر اجزاء زیست‌بوم یک پیکره واحد را شکل می‌دهند و نیز «تعادل پویا» با قائل بودن به قدرت و پیچیدگی زیست‌بوم در نظام ارزش‌ها، انسان را به پذیرش تغییرات زیست‌بوم و مداخله انعطاف‌پذیر مطابق با آن، وا می‌دارد. «جامعالاطراف» بودن نیز تنها با کسب دانش حاصل نمی‌شود و نیازمند بینش است که از یک چارچوب ارزشی برمی‌خیزد. «دادگری» برآمده از فره‌هورایی، ویژگی اخلاقی و ارزش محور فرد آبادگر است و موجب به رسمیت شناختن و احترام به جایگاه اجزاء زیست‌بوم، از جمله انسان، در حین مدیریت یک سرزمین می‌شود.

جدول ۲. رابطه مؤلفه‌های آبادانی و ویژگی‌های خرد بوم‌گرا

عمل محوری	مشاهده‌گری	کل‌نگری	ارزش محوری	
به رسمیت شناختن حقوق اجزای زیست‌بوم، منجر به عمل مبتنی بر باور اخلاقی	-جایگاه محترم و مقدس عناصر طبیعی و افزایش دقت و حساسیت در مشاهده و شناخت آن‌ها	-احترام به حقوق آن اجزاء زیست‌بوم، مستلزم فهم پیوستگی و وابستگی آن‌ها در یک کل	-نگهبانی از عناصر طبیعی توسط امشاسپندان به مثابه موجودات درخور احترام و تقدس -طلب بخشش از عناصر طبیعت در برابر آسیب رساندن و آلودن -اطلاق عواطف و شخصیت‌بخشی به عناصر طبیعت	حقوق‌مندی
-باور به ضرورت شکوفایی ظرفیت‌های اجزای زیست‌بوم، منجر به تحقق مظاهر آبادانی در عمل (بارور ساختن زمین، آشکار کردن آبهای پنهانی ...)	-آشکار کردن استعدادهای عناصر طبیعی، نیازمند مشاهده و شناخت دقیق	-کل‌نگری بنیان نظری درک پیوستگی انسان و زیست‌بوم، و بهره‌مندی دوسویه، نمود عملی همین پیوستگی	-استحقاق عناصر طبیعی برای شکوفایی استعدادها و پتانسیل‌ها	بهره‌مندی دوسویه

عمل محوری	مشاهده‌گری	کل‌نگری	ارزش محوری	
-قائل بودن به عضویت اجزاء زیست‌بوم در یک جامعه واحد، منجر به عمل مبتنی بر باور اخلاقی	-باور به پیوستگی اجزاء زیست‌بوم در یک کل، اثرگذار بر نحوه مشاهده و شناختشان در چارچوب همان کل	-اندام‌وارگی» و درک کل‌نگر از زیست‌بوم و تعاملات میان اجزاء آن	-نظم فراگیر اشته، کلیت‌بخش هستی و ایفای نقش اجزای زیست‌بوم ذیل آن	اندام‌وارگی و کل‌نگری
-تعریف خویشکاری و وظایف عملی برای انسان، در جهت برقراری اشته			-اجزای هستی، عضوی از یک جامعه اخلاقی واحد هستی‌شناسانه	
- همگام شدن با تغییرات طبیعت، نیازمند کسب تجربه از طریق تکرار مداخلات عملی	- شناخت دقیق فرایندهای طبیعی و تغییرات آن‌ها، و مداخله و عمل آبادگرانه تاب‌آور و انعطاف‌پذیر در برابر تغییرات	-تغییرات و تعاملات اجزاء در بستر یک کلیت یکپارچه در مفهوم «تعادل پویا»	-باور به تغییر پیوسته اجزای زیست‌بوم در عین پایداری کل، به مثابه باور به قدرت و پیچیدگی زیست‌بوم	تعادل پویا
-جامع‌الاطراف شدن عاملان آبادانی، از کسب تجربه و دانش ضمنی حاصل از مداخلات مستمر در زیست‌بوم	- شناخت دقیق ویژگی‌های بستر طبیعی، و تولید دانش چندوجهی برای آبادگر «جامع‌الاطراف»	-جامع‌الاطرافی در آبادانی، نیازمند دانش گسترده و چندوجهی برای درک سیستمی زیست‌بوم	-جامع‌الاطرافی، حاصل بینش برآمده از نظام ارزش‌ها	جامع‌الاطرافی
-دادگری، صفت اخلاقی ضروری پادشاه در مدیریت عملی سرزمین	-مدیریت سرزمین مبتنی بر عدالت، نیازمند شناخت دقیق بستر طبیعی	- دادگری، و تحقق متوازن منافع همه اجزاء، کل‌نگری چارچوب معنابخش این توازن در بستر یک کل پیوسته	-دادگری، برآمده از فره‌هورایی، ویژگی اخلاقی و ارزش محصور برای اعمال قدرت	دادگری
-ضرورت داد و برقراری نظم اجتماعی برای نظارت بر حسن انجام وظایف عملی طبقات جامعه انسانی برای آبادانی				

منبع: نگارندگان

۵. نتیجه‌گیری

بررسی مؤلفه‌های آبادانی در ایران باستان در چارچوب «خرد بوم‌گرا» نشان داد که آبادانی به مثابه وجهی از این خرد قابل تحلیل است و چهار ویژگی بنیادین آن یعنی کل‌نگری، مشاهده‌گری دقیق، عمل محوری و ارزش محوری در بنیان‌های آبادگری به وضوح حضور دارند. آبادانی در این سیاق بر پیوستگی انسان و غیرانسان در یک کل زنده، قداست و حقوق‌مندی عناصر طبیعی، ضرورت مشاهده و شناخت دقیق اجزاء، و عمل در هماهنگی با ارزش‌ها و نظم کیهانی تأکید دارد. در این چارچوب، آبادانی به مثابه کنشی مقدس و خردمندانه، هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، معنای خود را می‌یابد و به ابزاری برای تداوم نظم، و شکوفایی زیست‌بوم بدل می‌شود.

سازوکار مطالعه خرد بوم‌گرا در یک منظر تاریخی، شامل بررسی جهان‌بینی در سطح کلان، و دانش محیطی در سطح جزئی، و منظر به مثابه محصول نهایی بود. آبادانی نیز در این چارچوب قابل تحلیل و تبیین است. برای مطالعه آبادانی پرداختن به «سطح جهان‌بینی»، رواست. چرا که برای وجوه مختلف نسبت انسان و زیست‌بوم، در دین زرتشتی، مجموعه آموزه‌ها و اصول متنوع و با دقت نظر در جزئیات بسیاری، یافت می‌شود. این اصول و آموزه‌ها، در دایره بزرگ‌تری بر شیوه آبادان کردن در عمل اثر می‌گذارد و حتی برای آن دستورالعمل‌هایی دارد. در نتیجه این جا نیز، چنان که در چارچوب خرد بوم‌گرا دیدیم، تعامل و دانش، در سایه و تحت تأثیر جهان‌بینی هستند. در سطح جهان‌بینی، انسان به عنوان جزئی از سیستم و نه در مقام ناظر خارجی، زیست‌بوم را درک می‌کند و در مواجهه با تغییرات پیوسته آن، در مقام پذیرش و انعطاف قرار دارد. هم‌چنین در این سطح، نوعی باورمندی به دامنه اثرگذاری آبادانی، در مقیاس کل هستی و نظم کیهانی و اشه، و تعیین سرنوشت هستی در جبهه نیک و وجود دارد. جهان‌بینی تنها محدود به ارزش‌ها نسبت به زیست‌بوم نمی‌شود و عامل انسانی نیز می‌بایست واجد شرایط و ارزش‌های مشخصی (از قبیل دادگری) باشد. این ارزش‌ها به نحوه عمل در زیست‌بوم نیز تسری می‌یابد و برای چگونگی مداخله در زیست‌بوم، نظام ارزش‌ها و مجموعه اصول نظری وجود دارد.

همه آن چه از مؤلفه‌های آبادانی، از آشکار کردن ظرفیت عناصر طبیعی تا برخورداری از دانش چندوجهی، که لزوم مشاهده‌گری دقیق در زیست‌بوم را آشکار می‌کند، به طور ضمنی از ضرورت وجود سطح «دانش محیطی» در سازوکار مطالعه آبادانی خبر می‌دهد. دانش، ذیل دایره تعامل، پایه‌ای برای نحوه مداخله در زیست‌بوم خواهد بود. در بررسی دانش محیطی، می‌بایست متوجه اثرگذاری جهان‌بینی یک قوم بر نحوه ادراک زیست‌بوم و دانش حاصل از آن باشیم. هم‌چنین دانش محیطی در آبادانی، تنها شامل شناخت عناصر طبیعی نیست و چگونگی بالفعل کردن پتانسیل‌های آن‌ها را نیز شامل می‌شود؛ مانند دانش یافتن آب‌های زیرزمینی برای حفر قنات یا تولید مصالح

از مواد خام. به علاوه دانش کسب شده در مورد هر جزء زیست‌بوم، در چارچوب کل سیستم، و پیوند آن جزء با دیگر اجزاء خواهد بود؛ مانند ترکیب دانش شناخت رفتار آب و جنس خاک برای مدیریت آب‌های سطحی. به علاوه دانش محیطی تنها معطوف به عناصر طبیعی نیست و تغییرات این عناصر و فرایندهای طبیعی مانند سیل و زلزله را نیز شامل می‌شود.

عمل پاییدن و نگهداری در معنای آبادانی، در این پژوهش، و در حوزه تاریخ معماری منظر، معطوف به صورتی از «مداخله و اقدام در زیست‌بوم» است که منجر به خلق محصول «منظر» می‌شود. از این رو سطح «تعامل»، سطحی مهم برای بررسی مفهوم آبادانی به حساب می‌آید. اشاره به مظاهر مختلف آبادانی در متون، در قالب صورتی از اقدام و عمل، در مقیاس‌های مختلف، از کاشت درخت و جاری کردن آب، تا بنیان افکندن شهر و زیرساخت‌های مفصل آب و راه، نیز گواه این مهم است. در سطح عمل، توجه به چندمقیاسی بودن آن از زراعت تا حکمرانی و مدیریت سرزمین اهمیت دارد. به علاوه، جامع بودن و تعریف خویشکاری برای اقشار مختلف جامعه از ارکان آن به شمار می‌آید. این سطح از یک سو متأثر از ارزش‌های کلان و کیهانی و از سوی دیگر دانش انضمامی و کاربردی است و در عین حال نیازمند رویکردی منعطف و تاب‌آور در برابر تغییرات و تحولات زیست‌بوم است.

یافته‌های این پژوهش، با دیدی میان‌رشته‌ای، با عنایت به دیسپلین معماری منظر، بوم‌شناسی و تاریخ به‌دست آمده‌اند. تبیین مؤلفه‌های آبادانی از طریق واکاوی متون تاریخی ایران باستان و تحلیل نسبت آن‌ها با خرد بوم‌گرا نیازمند چارچوب‌های نظری برگرفته از بوم‌شناسی فرهنگی و دانش منظر بود. نتایج نهایی، از رهگذر تلفیق رویکرد معناشناختی تاریخی، مفاهیم بوم‌شناسی، و ساختارهای نظری منظر شکل گرفتند و از این رو، محصول یک تحلیل میان‌رشته‌ای‌اند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «بررسی رابطه استقرار و بستر طبیعی در منظر تاریخی؛ موردپژوهی در دشت فیروزآباد ایالت فارس در دوره ساسانی» است که به راهنمایی نویسنده سوم و مسئول (دکتر نیلوفر رضوی)، و مشاوره نویسنده دوم (دکتر زهرا اهری)، و دکتر نگین میری در دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی انجام شده است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- ابن البلخی (۱۳۸۲). فارس نامه (سعی و اهتمام و تصحیح گای لیسترنج، رینولدان نیکلسون). تهران: دنیای کتاب.
- اشرف، احمد (۱۳۵۴). تحقیق در مسائل ایران: ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران-دوره اسلامی. نامه علوم اجتماعی، ۴(۱)، ۷-۴۹. doi: 10.22059/JSR.1974.93732
- آموزگار، ژاله (۱۳۷۴). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سمت.
- آموزگار، ژاله؛ و تفضلی، احمد (۱۳۷۰). اسطوره زندگی زرتشت. تهران: نشر چشمه.
- بهار، مهرداد (۱۳۸۱). پژوهشی در اساطیر ایران (ویراستار: ک. مزدپور). تهران: آگه.
- بویس، مری (۱۳۸۱). زردشتیان: باورها و آداب دینی آن‌ها (ترجمه: ع. بهرامی). تهران: ققنوس. (تاریخ اصل اثر ۱۹۷۹)
- پورداود، ابراهیم؛ و دارمستتر، جیمز (۱۳۹۴). ویسپرد، خرده‌اوستا، وندیداد: (نامه زرتشت) (ج چهارم) (ویراست نو: ف. مرادی). تهران: انتشارات نگاه.
- پورداود، ابراهیم (۱۳۹۴). گائاه: سروده‌های زرتشت (ج یکم) (ویراست نو: ف. مرادی). تهران: انتشارات نگاه.
- پیران، پرویز (۱۳۸۴). نظریه آبادی جانشین نظریه شهر. اندیشه ایرانشهر، ۶، ۵۷-۹۲.
- پیگولوسکایا، نینا (۱۳۸۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان (ترجمه: عنایت‌الله رضا). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- جنیدی، فریدون (۱۳۸۹). حقوق جهان در ایران باستان. تهران: نشر بلخ.
- دانایی‌فر، مطهره (۱۳۹۲). جستجوی مقوله‌های معماری برهه گذار (از دوره ساسانیان به دوران اسلامی) با تکیه بر مقوله آبادانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مرکز مستندنگاری و مطالعات معماری و مرمت. دانشکده معماری و شهرسازی. دانشگاه شهید بهشتی.
- دستا، مهدی؛ شکری، امید؛ پاکدامن، شهلا؛ و فتح‌آبادی، جلیل (۱۳۹۹). مفهوم خرد در جامعه ایران. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۳(۳)، ۳۳-۶۳. doi: 10.22035/jicr.2020.2477.2916
- دوستخواه، جلیل (۱۳۷۱). اوستا: کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی (جلد یکم). تهران: انتشارات مروارید.
- ذوالفقاریان، فاطمه (۱۴۰۰). پدیدار زیست‌محیطی در اندیشه سیاسی ایران باستان. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۳(۳)، ۱۳۱-۱۵۶. doi: 10.22035/isih.2021.372
- رضایی، رضا (۱۳۸۷). آیین زیست در ایران باستان: پژوهشی در باره طبیعت و محیط زیست (زیست بوم). تهران: جوانه توس.
- شقایق، پژمان (۱۳۹۰). درآمدی بر نظریه آبادی؛ امنیت و سکونتگاه‌های انسانی در ایران. تهران: پژواک.

طبری آملی، محمدبن جریر. (۱۳۷۴). تاریخنامه طبری، گردانیده منسوب به بلعمی (جلد: دو از پنج) (به تصحیح: محمد روشن). تهران: سروش.

عروج‌نیا، پروانه؛ و هوشنگی، لیلا (۱۳۹۵). متون دینی زرتشتی و محیط زیست: نقش انسان در آبادانی زمین و طبیعت. پژوهشنامه ادیان، ۲۰(۱۰)، ۱۳۱-۱۱۱. doi: 20.1001.1.20080476.1396.10.20.4.1

فرخزادان، آذر فرنیغ؛ و مهرسپندان، آذربید (۱۳۸۱). دین کرد، کتاب سوم: درس‌نامه دین مزدایی (ترجمه: فریدون فضیلت). تهران: فرهنگ دهخدا.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۹ الف). شاهنامه (پیرایش: ج. خالقی مطلق؛ جلد ۱، بخش ۱). تهران: سخن.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۹ ب). شاهنامه (پیرایش: ج. خالقی مطلق؛ جلد ۲، بخش ۱). تهران: سخن.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۹ ج). شاهنامه (پیرایش: ج. خالقی مطلق؛ جلد ۲، بخش ۲). تهران: سخن.

فرنیغ دادگی. (۱۳۶۹). بند هش (به تصحیح: مهرداد بهار). تهران: توس.

قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۹۱). درآمدی کتاب‌شناختی بر متون فارسی از منظر تاریخ معماری، دفتر اول: متون سده‌های نخست. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

قیومی بیدهندی، مهرداد؛ و دانایی‌فر، مطهره (۱۳۹۵). مفهوم معماری در برهه گذار از دوره ساسانیان به دوران اسلامی، درآمدی بر تاریخ مفهومی معماری ایران. مطالعات معماری ایران، ۱۰(۵)، ۷۲-۴۹.

کریستینسن، آرتور (۱۳۹۳). ایران در زمان ساسانیان (ترجمه: رشید یاسمی). تهران: صدای معاصر. (تاریخ اصل اثر ۱۹۳۶)

لشگری، احسان؛ و ولیقلی‌زاده، علی (۱۳۹۶). جستاری در شناخت ابعاد بوم‌شناختی آموزه‌های مذهبی ظهور یافته در فلات ایران. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۰(۱)، ۸۱-۱۰۲. doi: 10.22631/isih.2018.2812.3170

محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۹). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی (جلد: دوم). تهران: توس.

موله، ماریژان (۱۳۶۳). ایران باستان (ترجمه: ژاله آموزگار). تهران: توس. (ترجمه اصل اثر ۱۹۶۵)

نامعلوم (۱۳۸۹). تاریخ سیستان (به تصحیح: مهرداد بهار). تهران: اساطیر.

نامعلوم (۱۳۹۸). مینوی خرد (ترجمه: احمد تفضلی). تهران: توس.

هوف، دیتریش (۱۳۷۵). شهرهای ساسانی در نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران - محمدیوسف کیانی. تهران: هواپیمائی جمهوری اسلامی ایران (هما).

وکیلی، شروین (۱۳۸۶). اخلاقی بودن جهان جاندار و اسطوره مادر طبیعت. تهران: سوشیانس.

- Barrera-Bassols, N., & Toledo, V. M. (2005). Ethnoecology of the Yucatec Maya: symbolism, knowledge and management of natural resources. *Journal of Latin American Geography*, 4(1), 9–41. doi: 10.1353/lag.2005.0021
- Berkes, F. (2008). *Sacred ecology*. New York: Routledge. doi:10.4324/9780203928950
- Berkes, F., & Berkes, M. K. (2009). Ecological complexity, fuzzy logic, and holism in indigenous knowledge. *Futures*, 41(1), 6–12. doi:10.1016/j.futures.2008.07.003
- Boyce, M. (1975). *A History of Zoroastrianism, The Early Period*. Leiden: Brill. doi:10.1163/9789004294004
- Canepa, M. P. (2010). Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity. *American Journal of Archaeology*, 114(4), 563–596. doi: 10.3764/aja.114.4.563
- Canepa, M. P. (2013). Building a new vision of the past in the Sasanian Empire: the sanctuaries of Kayānsih and the great fires of Iran. *Journal of Persianate Studies*, 6(1–2), 64–90. doi: 10.1163/18747167-12341249
- Canepa, M. P. (2018). *The Iranian expanse: transforming royal identity through architecture, landscape, and the built environment, 550 BCE–642 CE* (First edition). California: University of California Press. doi: 10.1525/california/9780520290037.001.0001
- Choksy, J. K. (1988). Sacral kingship in Sasanian Iran. *Bulletin of the Asia Institute*, 2, 35–52.
- Daryaei, T. (2013). *Sasanian Persia: the rise and fall of an empire* (Reprint edition). London: I.B Tauris. doi: 10.5040/9780755694174
- Dhabhar, B. N. (1927). *Zand-i Khurtak Avistak*. Bombay: Trustees of the Parsee Panchayet Funds and Properties.
- Gnoli, G. (1989). *The idea of Iran: an essay on its origin*. Rome: Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- Gordon (Iñupiaq), H. S. J., Ross, J. A., Bauer-Armstrong, C., Moreno, M., Byington (Choctaw), R., & Bowman (Lunaape/Mohican), N. (2023). Integrating Indigenous traditional ecological knowledge of land into land management through Indigenous-academic partnerships. *Land Use Policy*, 125, 106469. doi: 10.1016/j.landusepol.2022.106469
- Kushnir, I. (2022). Unpacking key terms: sustainable development, indigenous knowledges, methodology. In *Indigenous methodologies, research and practices for sustainable development* (pp. 3–21). Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-12326-9_1
- Leopold, A. (1949). *A sand county almanac* (Reprint edition). New York: Oxford University Press.
- Lewis, H. T. (1993). Traditional ecological knowledge: some definitions. In *Traditional Ecological Knowledge: Wisdom for Sustainable Development*. Canberra: Centre for Resource and Environmental Studies, Australian National University.

- Manningtyas, R. D. T., & Furuya, K. (2020). Trends and hot topics in green open space and ecological wisdom research. *Communications in Science and Technology*, 5(2), 98–106. doi: 10.21924/cst.5.2.2020.203
- Maroufi, H. (2020). Urban planning in ancient cities of Iran: understanding the meaning of urban form in the Sasanian city of Ardašir-Xwarrah. *Planning Perspectives*, 35(6), 1055–1080. doi: 1080/02665433.2019.1684353
- Mbah, M. F., Filho, W. L., & Ajaps, S. (2022). *Indigenous methodologies, research and practices for sustainable development*. Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-12326-9
- McGregor, J. (2018). Toward a philosophical understanding of TEK and ecofeminism. In *Traditional ecological knowledge: learning from indigenous practices for environmental sustainability* (pp. 109–129). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781108552998.008
- Naess, A. (1973). The shallow and the deep, long-range ecology movement: a summary. *Inquiry*, 16(1–4), 95–100. doi: 10.1080/00201747308601682
- Naess, A. (1990). *Ecology, community and lifestyle: outline of an ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511525599
- Orlove, B. S., & Brush, S. B. (1996). Anthropology and the Conservation of Biodiversity. *Annual Review of Anthropology*, 25(1), 329–352. doi: 10.1146/annurev.anthro.25.1.329
- Panda, G. K., Chatterjee, U., Bandyopadhyay, N., Setiawati, M. D., & Banerjee, D. (Eds.). (2023). *Indigenous knowledge and disaster risk reduction: insight towards perception, response, adaptation and sustainability*. Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-26143-5
- Parsig Database. (1397). Parsig Database. Retrieved August 22, 2025, from <https://www.parsigdatabase.com>
- Payne, R. (2013). Cosmology and the expansion of the Iranian Empire, 502–628 CE. *Past & Present*, 220(1), 3–33. doi: 10.1093/pastj/gtt008
- Pierotti, R., & Wildcat, D. (2000). Traditional ecological knowledge: the third alternative (commentary). *Ecological Applications*, 10(5), 1333–1340. doi: 10.2307/2641289
- Saxena, K. G., & Rao, K. S. (2023). Traditional knowledge systems and sustainable development. In *Traditional ecological knowledge of resource management in Asia* (pp. 15–27). Cham: Springer Nature. doi: 10.1007/978-3-031-16840-6_2
- Simpson, S. J. (2022). *Sasanian archaeology: settlements, environment and material culture*. Oxfordshire: Archaeopress. doi: 10.2307/j.ctv35n8b30
- Stevenson, M. G. (1996). Indigenous Knowledge in Environmental Assessment. *Arctic*, 49(3), 278–291. doi: 10.14430/arctic1203
- Trosper, R. L. (1995). Traditional American Indian economic policy. *American Indian Culture and Research Journal*, 19(1), 65–95. doi:10.17953/aicr.19.1.111w15g072k576k4

- Xiang, W.-N. (2019). Ecophronesis: The Ecological Practical Wisdom for and from Ecological Practice. In *Ecological Wisdom: Theory and Practice* (pp. 13–32). Singapore 189721: Springer Singapore. doi: 10.1007/978-981-13-0571-9.
- Yang, B., & Young, R. F. (Eds.). (2019). *Ecological wisdom: theory and practice*. Singapore 189721: Springer Singapore. doi: 10.1007/978-981-13-0571-9
- Yang, B., Li, S., Xiang, W.-N., Bishop, I., Liao, K.-H., & Liu, J. (2019). Where does ecological wisdom come from? Historical and contemporary perspectives. In *Ecological wisdom: theory and practice* (pp. 33–56). Singapore 189721: Springer Singapore. doi: 10.1007/978-981-13-0571-9
- Yarshater, E. (Ed.). (2000). *The Cambridge history of Iran*. Vol. 3(2): the Seleucid, Parthian and Sasanian periods. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/s0026318400013900
- Zaehner, R. C. (2003). *The dawn and twilight of Zoroastrianism*. New York: G.P. Putnam's Sons.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۹۲

دوره ۱۷، شماره ۴

پاییز ۱۴۰۴

پیاپی ۶۸